

**ESSA**

Eurasian Social Sciences Association



**Eurasian Academic  
Research Journal**

**MULTILINGUAGE SCIENCE JOURNAL**

2018. № 2 (20)

Yerevan 2018



**EDITORIAL BOARD**

**Editor-in-Chief**

***Stefanchuk Mykola***

PhD (Law), Associate Professor, Honored Lawyer of Ukraine. Taras Shevchenko National University of Kyiv

**Executive editor**

***Harutyunyan Robert***

President of Eurasian Social Science Association

**Deputy Editors**

***Dobhan Valerii***

Doctor of Science (Public Administration), Associate Professor.  
Ukrainian Doctors Assembly of Public Administration

***Kalaur Ivan***

Doctor of Science (Law), Associate Professor. Ternopil National Economic University

***Kulynych Roman***

Doctor of Science (Economics), Professor. Khmelnytsky University of Management & Law

**Editors**

***Etel Leonard***

Doctor Habilitatus (Law), Professor.  
University of Bialostok

***Havryliuk Ruslana***

Doctor of Science (Law), Associate Professor.  
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

***Hryniak Andrii***

Doctor of Science (Law), Professor.  
Research Institute of Private Law  
and Entrepreneurship.  
National Academy of Law Sciences of Ukraine

***Kostytskiy Vasyl***

Doctor of Science (Law), Professor,  
Academician of National Academy of Legal Science,  
Honored Lawyer of Ukraine.  
Ukrainian Lawyers Association

***Kresin Oleksii***

Doctor of Science (Law), Associate Professor.  
V. M. Koretskyi Institute of State and Law,  
National Academy of Sciences of Ukraine

***Kulynych Omelian***

Doctor of Science (Economics), Professor.  
Khmelnytsky University of Management & Law

***Muzyka Anatolii***

Doctor of Science (Law), Professor,  
Corresponding Academician of National Academy  
of Legal Science

***Muzyka-Stefanchuk Oksana***

Doctor of Science (Law), Professor.  
Taras Shevchenko National University of Kyiv

***Patsurkivskiy Petro***

Doctor of Science (Law), Professor,  
Honored Lawyer of Ukraine.  
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

***Ruskowski Eugeniusz***

Doctor Habilitatus (Law), Professor.  
University of Bialostok

***Stefanchuk Ruslan***

Doctor of Science (Law), Professor.  
Corresponding Academician of National Academy  
of Legal Science

***Sviatotskiy Oleksandr***

Doctor of Science (Law), Professor,  
Academician of National Academy of Legal Science,  
Honored Lawyer of Ukraine

***Voloshyn Yurii***

Doctor of Science (Law), Professor,  
Honored Lawyer of Ukraine.  
Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine

***Babii Iryna***

PhD (Economics), Associate Professor.  
Khmelnytsky National University

***Butenko Andrii***

PhD (History), Associate Professor.  
European University

***Harutyunyan Lusine***

MIP (Law, Intellectual Property).  
Eurasian Social Science Association

***Ilikechivova Kateryna***

PhD (Law).  
Kyiv National Economics University

***Kojoyan Hripsime***

PhD (Law), Associate Professor.  
Russian-Armenian University

***Khomenko Mykhailo***

PhD (Law).  
Association of Civil Lawyers of Ukraine

***Levskiy Bobdan***

PhD (Law), Senior Researcher.  
Research Institute of Private Law  
and Entrepreneurship,  
National Academy of Law Sciences of Ukraine

***Rozhko Oleksandr***

Doctor of Science (Economics), Associate Professor.  
Institute of Postgraduate  
& Continuing Education  
Taras Shevchenko National University of Kiev

***Sargsyan David***

PhD (Law).  
European Regional Educational Academy

***Shoshin Sergey***

PhD (Law), Associate Professor.  
N. G. Chernyshevsky  
Saratov National Research University

***Stepanyan Ani***

PhD (Law).  
Eurasian Social Science Association

***Vybovskiy Dmytro***

PhD (Law), Associate Professor.  
Khmelnytsky University of Management & Law

## CONTENTS

Emmanuel Oladipo Ojo The Oprichnina: Origins of Autocracy in Russia	6
Bondaruk T., Dubyna M. Theoretical Aspects of Determining Business Solvency of Local Budgets	16
Zyhrii O., Kovalchuk Yu. Legal Basis of Land Market Regulation in Modern Ukraine	22
Stefanchuk M. O. Protection of Ukrainian Trade Markets in EU Countries	28
Kostenko K. O. International Aspects of Acquisition of Rights to Trademarks in Foreign Countries	34
Kukhariev O. Ye. The Essence of Will Freedom in the Inheritance Law of Ukraine	41
Kashkanova N. G. The Form and Content of Civil Law Treaties on the Use of Biomedical Researches on Human Beings	47
Kerniakevych-Tanasiichuk Yu. V. Optimization of the Criminal-Executive Policy of Ukraine: Concept and Essence	58
Zlyvko S. V. Principles of Administrative Activity Forming on the Basis of Conceptual Acts on the Penitentiary System of Ukraine Reforming	65
Zozulya D. V. On the Issue of Public Financial Control	72
Boiko. A. M. Legal Register of Personal Data Processed in Information and Telecommunication Systems: Some Features	77
Ripa T. Information System in the Audit of Trade Enterprise Competitiveness	83
Klymchuk A. O. Structural Components of Mechanism of Personnel Assessment, Motivation and Stimulation of Machine-Building Enterprise	90
Oganesyan V. S. The Dynamics of Sheep Population in the Market of Sheep Breeding in Ukraine and in the World	97
Leskiv I. Yu. Methodical Approaches to the Meat Market Evaluation	102

---

## CONTENTS

Emmanuel Oladipo Ojo The Oprichnina: Origins of Autocracy in Russia	6
Bondaruk T., Dubyna M. Theoretical Aspects of Determining Business Solvency of Local Budgets	16
Zyhrii O., Kovalchuk Yu. Legal Basis of Land Market Regulation in Modern Ukraine	22
Стефанчук М. О. Охорона українських торговельних марок в країнах ЄС	28
Костенко К. О. Міжнародні аспекти набуття прав на торговельні марки в іноземних країнах	34
Кухарев О. Є. Сутність свободи заповіту у спадковому праві України	41
Капканова Н. Г. Форма и содержание гражданско-правовых договоров при применении медико-биологических экспериментов на людях	47
Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Оптимізація кримінально-виконавчої політики України: поняття та сутність	58
Зливко С. В. Формування засад управлінської діяльності на основі концептуальних актів з реформування пенітенціарної системи України	65
Зозуля Д. В. До питання про публічний фінансовий контроль	72
Бойко А. М. Правовий режим персональних даних, що обробляються в інформаційно-телекомунікаційних системах: деякі особливості	77
Ripa T. Information System in the Audit of Trade Enterprise Competitiveness	83
Климчук А. О. Структурні компоненти механізму оцінки, мотивації та стимулювання персоналу машинобудівного підприємства	90
Оганесян В. С. Динаміка поголів'я овець на ринку продукції вівчарства в Україні та у світі	97
Леськів І. Ю. Методичні підходи до оцінки ринку м'яса	102

---



UDC 323.22

**Emmanuel Oladipo Ojo**

*Associate Professor of historical sciences*

*at the Department of History and International Studies,*

*Ekiti State University, Ado Ekiti, Nigeria,*

*Visiting scholar at the Department of General History,*

*Institute of Humanities, Siberian Federal University, Krasnoyarsk, Russia*

## **THE *OPRICHNINA*: ORIGINS OF AUTOCRACY IN RUSSIA**

**Emmanuel Oladipo Ojo. The *Oprichnina*: Origins of Autocracy in Russia**

**Abstract.** This article is a diachronic and synchronic examination of autocracy in Russia under Ivan IV (the Terrible). The Mongol invasion and subjugation of Russia — then known as Kievan Rus' — led to the breakdown of traditional patterns of hereditary patri-monies and «collective ruling power» and created the conditions that aided the emergence of autocracy. This paper contends that Ivan IV founded and institutionalised autocracy in Russia in 1564 when he established the *Oprichnina*. Subsequently, autocracy became polished, embellished, differentiated or restructured by many of the twenty-one Romanov tsars who ruled Russia in the three centuries between 1613 and 1917. Tsarist autocracy gave way to communist autocracy following the 1917 Bolshevik Revolution that swept the Romanovs off the throne and so fatally consumed tsarism. Also, unfulfilled hopes of democratisation in the post soviet political space yielded a new form of autocracy. The paper concludes that depending on the prevailing circumstances and realities, all other forms and brands of autocracy in Russia — post Ivan IV's tsarism, Leninism, Stalinism, Putinism — merely modified the pattern and practice of autocracy established by the 1564 *Oprichnina*.

**Key words:** *autocracy, tsarism, Russia, Ivan IV, terror, Oprichnina.*

### **Introduction**

Autocracy, in the context of this paper, refers to absolute sovereignty exercised by an independent ruler whose exercise or monopoly of political authority knows minimal restraints. In the conception of Ivan IV — at least during the latter part of his reign — an unlimited government that was unencumbered by law and that supported itself directly by force was both desirable and profitable [1]. This type of rule became a prominent feature of Russia's political culture at a very early stage of its history. Although, in a sense, autocracy in Russia may be understood and constructed within the larger context of the Age of Absolutism in Europe; however seeds of autocracy had been sown — even if it had not borne luxuriant fruits — in Russia long before that Age. Also, while

absolutism had wound down in several parts of Europe towards the end of the 19<sup>th</sup> century; it still resonated with vigour and intensity in Russia a century after. Indeed, as late as January 1895, Nicolas II clung stubbornly to tsarist autocracy when he dismissed agitation for elected assemblies and constitutional reforms as «senseless dream» [2]. Nicolas did not only firm up autocracy in Russia, he extended it to Finland, a region that had hitherto enjoyed a special autonomous status within the Russian Empire. Among others, he disbanded the Finnish army; shut its cadet schools; stripped its parliament of most of its powers; made Russian the official language of Finland and vested its Governor-General (who ruled in the Tsar's name) with sweeping powers to fire unruly officials and ban newspapers [3].

Autocracy is an age long phenomenon in Russian history. Indeed, probably because of its basically authoritarian culture, Russian leaders who wielded unrestrained powers and brutalised their subjects the most are the most celebrated. Thus, Peter I (the Great, 1682–1725) who «humiliated and terrorized his nobles, maintained Russia's peasants in the strictest bondage and murdered his son in a drunken rage» [4] is often described as the one who took Russia «out of the darkness of nonexistence into...a society of political peoples and taught us [Russians] that we are human beings» [5]. Although, Yanov has hewn the above «hypothesis» in pieces [6], Peter I, Catherine the Great and other autocrats enjoy a pride of place in Russian historiography. All these Russian tsars were fully conscious of their desire for autocracy and did all they could (at whatever human, psychological or material cost) to preserve and conserve it [7]. In particular, Ivan IV «has remained vividly alive for Russians of later generations» [8] among whom was Stalin who, while in office as Soviet Leader, glazed the wall over his desk with a portrait of Ivan IV [9] even though he said the latter was «too liberal» [10].

Arguably, Ivan IV was the «founder» of autocracy in Russia and, for diverse and sometimes conflicting reasons, the most controversial figure in Russian history [11]. Few figures in history have such a bad reputation as Ivan IV. Since the beginning of modern Russian historiography which dates from N. M. Karamzin's *History of the Russian State*, Ivan had been described in various ways and painted in diverse shades and colours — «a tormented man» [12]; «the tormentor of his people» [13]; «a man buffeted back and forth» [14]; «a cruel tyrant and contradictory character» [15]; «a unique aberration» [16] and «a disordered personality» [17] among others. Indeed, as Engel and Martin have pointed out, scholars have depicted Ivan «in ways that range from a ruthless ruler intent upon eliminating all limits on monarchical power to a per-

son suffering from mental illness or mercury poisoning caused by medication administered for a painful skeletal disease» [18].

While Ivan's moniker («The Terrible») is not without justification, it is important to put Ivan's reign of terror in perspectives so as to know and determine the point at which he became «terrible». (Иван Грозный). Apparently, Ivan's reign did not begin on a note of terror and autocracy. If anything, there seems to be sufficient evidence to assert that his initial reforms led to the appointment of more counselors — whereas there were 15 counsellors during the reigns of Ivan III and Vasilii III; the number increased to 50 during Ivan's reign [19]. Indeed, he made several notable and progressive amendments to the Law Code of 1497 (the Subednik) which vested the administration of justice in the boyars [20]. Before circumstances turned him around, as Shcherbatov has pointed out, Ivan was «completely praiseworthy as he did nothing of importance without the advice of his relatives and boyars» [21]. A brief examination of the factors that were responsible for Ivan's *volte face* and transmutation from a friendly joint-rule disposition to a violent autocrat is apposite. These factors, the establishment of the *Oprichnina* as well as its consequences on Russia's political culture are briefly discussed in the next section.

#### **Background to Ivan's reign**

The origins of the idea of autocracy in Muscovite Russia may be found largely in the 15<sup>th</sup> century especially in the reign of Ivan III (1462–1505) when a new concept of state power evolved. Before the Mongol conquest, Kievan Rus' was a loose federation and common patrimony of the entire family of Rurik with a rota system established by the 1054 Testament by Yaroslav I (the Wise, 978–1054) [22]. The «Testament» established a rota system wherein the entire family was entitled to share in its rule. The rota system which acknowledged succession by seniority — or what Hanak terms «collateral seniority» [23] — vested supreme

authority in the entire family and not in any of its individual members [24]. Yaroslav I had told his sons:

*My sons, I am about to quit this world. Love one another, since ye are brothers by one father and mother. If ye abide in amity with one another, God will dwell among you, and will subject your enemies to you. But if ye dwell in envy and dissension, quarrelling with one another, then ye will perish yourselves and bring to ruin the land of your ancestors, which they won at the price of great effort. Wherefore remain rather at peace, brother beeding brother. The throne of Kiev I bequeath to my eldest son, your brother Iziaslav. Heed him as ye have heeded me, that he may take my place among you. To Svyatoslav I give Chernigov, to Vsevolod Pereyaslavl I, to Igor' the city of Vladimir, and to Vyacheslav Smolensk [25].*

Although, as Franklin and Shepard have pointed out, the Testament was fraught with important limitations — apart from noticeable contradictions in some of its provisions, it was neither explicit nor comprehensive [26]. Scholars have attempted detailed critiques of the «Testament» [27], suffice it to state here that without any reference to a definite system of succession, the «Testament» merely named Iziaslav as the primary heir with senior status over his brothers and assigned a share of the realm to each of the other sons. It is less clear whether each of the sons was expected to hold his share of the realm as a patrimonial possession [28]. The primary purpose of the «Testament» was to ensure amity amongst Yaroslav's sons although «bitter dissensions soon broke out» among them [29]. Its limitations notwithstanding; one of the immediate consequences of the collective authority established by the «Testament» was the elimination of the possibility of the establishment of personal rule or domination by any single prince.

The above is not an attempt to claim that the «Testament» and rota system succeeded in preventing attempts at establish-

ing personalised pseudo-autocratic regimes. For example, Prince Andrei Bogolyubsky (Prince of Vladimir–Suzdal, 1157–1174), apparently «not satisfied with the ordinary princely epithet» attempted to annul the entire rota system [30]. In 1169, he led his army north-east of Russia, sacked Kiev, proclaimed himself Grand Prince and established a largely autonomous and autocratic regime that curtailed the powers of the *veche* (an assembly that addressed issues of general importance) and treated his boyars as servants rather than as counsellors. During his effective but ruthless reign, Andrei alienated many powerful parties. Since the type of rule Andrei sought to establish was at cross purposes with the collective authority of the rota system, in 1174, he was «murdered by his own nobles who could not forgive him for the loss of their privileges» [31].

The Mongol conquest of Russia eventually destroyed traditional patterns of hereditary patrimonies and helped to create the conditions that ultimately aided the emergence of autocracy. The constraints of space cannot permit any detailed interrogation of the causes and consequences of the Mongol invasion and conquest of Russia here [32], suffice it to state that it led to the breakdown of the rota system and the replacement of familial authority with personalised rule such that on 7 February 1494, Ivan III proclaimed himself the sovereign of all Russia [33]. Following his death on 27 October 1505, he was succeeded by his son, Vasili III who reigned till 3 December 1533 when he fell mortally sick and died leaving two sons, Ivan and Yuri. Being a minor, Ivan could not govern by himself so his mother, Elena Glin-skaya, became the regent. The princes and boyars saw the accession of a minor and Elena's regency as an opportunity to re-assert their authority and re-establish their privileges. In April 1538 — five years into her regency — Elena died. Since she was not ill, it was generally held that she was poisoned by the power-hungry boyars



who dominated the Muscovy State for the next one decade.

Influential boyar families particularly that of Shuisky and Belsky engaged in cut-throat competition for power and influence. More importantly, the boyars treated Ivan with contempt and scorn making him to feel neglected, threatened and unloved. Indeed, Ivan was so terrified that he thought he and his younger brother might be killed, jailed or exiled. Consequently, he «burned with hatred of the boyars and waited impatiently to assert the power that was his birthright and to wreck vengeance on all who had filled his childhood with horror and terror». In Ivan's own account, he asserted that the boyars usurped power, left him without proper care, ill fed, improperly clothed and uneducated educationally [34]. He began his «vengeance mission» at thirteen when he suddenly ordered the arrest of Prince Andrei Shuisky, the most hated of the boyars and had him thrown to a pack of hungry hounds which tore him limb to limb [35].

On 16 January 1547, aged seventeen, Ivan the Terrible was crowned and he insisted on being proclaimed Tsar of Russia instead of Grand Duke. Moscow Metropolitan Macarius, head of the Russian Orthodox Church, who presided over the coronation ceremony in the Dominion Cathedral likened Ivan to David «whom God anointed to be king over the people of Israel» [36] and defined the significance of the tsar title thus:

*O Grand Prince Ivan Vasiliemich, God-crowned Tsar of the whole of Russia, accept from God as a gift this sceptre to rule the standards of the Great Empire of Russia, watch over and protect it with all your strength [37].*

Filjushkin opines that «here [in the above] the roots of Ivan the Terrible's tyranny and oppression lie» [38] because, as he settled on the throne, he began «to think not just of absolute power, but of unlimited power (*neogranichennaiá*) which

was not merely God-given but God-like» [39]. Ivan was probably convinced that many of the boyars would continue to be a thorn in his flesh and therefore wanted maximum power to arm himself with a view to decimating their ranks and dispensing retribution at the appropriate time [40]. In addition, he received no real tutelage in the ways of being a sovereign and shaped his rule through a combination of what a scholar referred to as «trial by fire, wit, and perhaps Machiavellian influence» [41].

As pointed out above however, it must be emphasised that despite the horror and trauma to which he was subjected by the boyars, he did not kick-start his reign with violence and vengeance. A sort of oxymoron probably existed here — although real and almost palpable, his indignation and hatred for the boyars and other influential elements was still latent at the initial stage of his reign. Constraints of space cannot permit any detailed interrogation of Ivan IV's scores of reforms here but suffice to state that the early part of his reign was one of peaceful reforms and modernisation and ranked as one of the greatest reformers of his time. In addition to appointing more counsellors, in 1549, he constituted the first *zemsky sobor* (assembly of the land) which was attended by representatives of all classes of the people except the peasantry. Although Grey opines that these consultative bodies were rarely more than instruments for ratifying Ivan's policies [42], the fact that the latter «did nothing of importance without the advice of his relatives and boyars» is evidence-based. He is also generally credited with the introduction of the Chosen Council (an advisory body); a new and comprehensive legal code; a large and effective standing army; the *Stoglav* — Hundred Chapters which moderated wealth accumulation by the Church, criticised corrupt monastic practices and prescribed certain modifications in Church rituals; introduction of limited self-government in many rural ar-

cas as well as the establishment of the first printing press in Russia [43].

In March 1553, Ivan felt fatally ill and believing himself near death, he called upon the boyars to swear allegiance to his few months old son, Dmitry but many boyars manifested reluctance to swear allegiance to a baby who might die at any time preferring prince Vladimir Staritsky, his cousin [44]. Eventually, he recovered from his illness. This increased Ivan's hatred for the boyars. On 7 August of the same year, Anastasia Romanovna, Ivan's wife died. Again, she was said to have been poisoned by the boyars. Also, during the Livonian War (1558–1583) [45], some of the boyars engaged in open treason by joining the side of Poland-Lithuania. In 1564, one of the most distinguished of the boyars, Prince Andrei Kurbskli, a military commander and one of Ivan's closest associates, having suffered a devastating defeat at the hands of Lithuanian forces defected to Lithuania. This constituted a major personal and political blow to the Tsar who called the prince a traitor while the prince maintained that he desired freedom and accused the Tsar of autocracy and high-handedness [46]. These events, in quick succession, deepened Ivan's conviction that the boyar aristocracy meant ill. This «gave Ivan up to debauchery» and dramatically transformed him into a «savage tyrant». This probably explains why he is described as a «tortured soul driven to cruelty and autocracy» in some accounts [47].

In December 1564, without notice, Ivan abdicated the throne, left Moscow and sojourned at Aleksandrouskia Sloboda, a royal hunting retreat from where he sent two messages to Moscow. In the first, addressed to the metropolitan of Moscow, he complained of the treason of the boyars and the conduct of the Church in condoning their misgivings. He asserted that «not wishing to endure your treachery, we, with great pity in our heart have quitted the tsardom and have gone wherever God may lead us» [48]. In the second mes-

sage addressed to the rest of the citizens, Ivan absorbed them of any wrongdoing and assured them of his love and favour [49]. There was pandemonium in Moscow since no greater disaster could befall the state than the loss of its sovereign. Emissaries were subsequently despatched to the Tsar, asking him to return to his throne. The Tsar agreed to return only if his two demands were met: first, that without any encumbrances, he be allowed to punish all traitors; and second, he should be allowed to set up a separate civil and military domain in the central and northern parts of Moscow (the *Oprichnina*) an independent state within the tsardom, maintained and ruled by himself, not as tsar, but as sole proprietor [50]. The remainder, the border provinces to the west and south — should be designated the *Zemshchina* (rule by country) and administered in conjunction with the boyars. Since the general climate of opinion was that it was easier to imagine Russia without people than without its tsar, the elite and commons acquiesced to his demand and Ivan returned to Moscow.

#### **The establishment of the *Oprichnina***

Upon his return, Ivan divided Russia into two spheres — the *Oprichnina* and *Zemshchina* each with its own government, its own capital, its own treasury and army [51]. This was not only a turning point in the reign of Ivan but a watershed in the history of Russia as the *Oprichnina* proved to be not only the starting point but also the nucleus of autocracy which shaped and determined the entire subsequent historical process in Russia [52]. With the removal of all limitations on his powers, Ivan exercised absolute power in the *Oprichnina* — and indeed in the *Zemshchina*. Thus, there emerged in Russia what has been described as a «sinister phenomenon [and] monstrous coexistence of despotism and absolutism» [53]. The territory of the *Oprichnina* was administered by the *Oprichniki*, the tsar's personal police. Thus, the term «*Oprichnina*» came to refer

to the *Oprichniki*, its methods as well as the territory it controlled.

From inception, the *Oprichnina* had as its primary duty the crushing of the princely boyar aristocracy and the destruction of their power. In the reign of terror that ensued, apart from the banishment or exile of about 12,000 families to distant inhospitable regions, thousands of boyars lost their lives and lands. Ivan imposed stiff sanctions on any individual, family, group or town suspected of disloyalty or opposition. As a symbol of their mission to hunt down and sweep away Ivan's enemies, the *Oprichniki* — Ivan's carefully selected «death agents» which had total license to kill, loot, burn and torture — bore a dog's head, a broom, rode black horses and dressed in black garbs. The dog's head was a representation of sniffing out traitors and opposition elements while the broom represented the dedication of the *Oprichniki* to the elimination and «sweeping off» of all traitors [54]. A typical example of the ruthlessness of the *Oprichnina*, which was «filled with evil men of all vices» [55], was the 1570 Novgorod massacre predicated on the Tsar's suspicion that Novgorodians had «treacherous links with Poland» [56]. According to Griffin and Butterworth «over the course of five weeks, the army of the *oprichnina*... raped every female they could find, massacred every man they could find and destroyed every farmhouse, warehouse, barn, monastery, church, every crop in the fields, every horse, cow and chicken» [57]. It is estimated that the *Oprichniki* massacred 40,000 Novgorodians [58]. Thus, the *Oprichnina* was an unprecedented instrument of state terror.

The above seems to rubbish Shaposhnik's view that «although Ivan IV did introduce many of the principles that gave rise to Russia's later autocratic government, the level of his violence has been overestimated» [59]. Kollmann's *Crime and Punishment in Early Modern Russia* [60] and Duffy and Ricci's *The Czars* [61] are prob-

ably all one requires to assert that it is probably impossible to overestimate the violence, torture and bloodletting that characterised the latter part of Ivan's reign. Many scholars agree that violence, autocracy and gruesome executions reached a new peak under Ivan IV [62]. Apart from the Novgorod incident cited above, Ivan committed scores of vicious violence which justify his sobriquet and terrible-ness. When St. Basil's Cathedral was completed in 1560, Ivan had its architect blinded so that he could never again design or build anything so beautiful [63]. On 3 June 1547, seventy men arrived in Moscow from Pskov bringing complaints against their *nastavnik*, the local administrator appointed by Ivan. The Tsar was furious, condemned their audacity and regarded their act as sedition. He had them stripped naked, poured hot wine on their heads and their hair and beards singed with fire [64]. Moreover, Ivan had his cousin, Vladimir Andreevich, his wife and youngest child drink poison [65]. Indeed, some members of the aristocracy as well as the head of the Church requested the Tsar to refrain from savage shedding of the blood of his subjects without any offence pointing out that it was not fitting for Ivan to «torment people as if they were cattle» [66]. In addition to hundreds of executions, he killed his eldest son and heir, Ivan Ivanovich in 1581 — after scolding the latter's wife for improper dressing, in a fit of rage, Ivan struck his son for daring to come to the defence of his wife [67]. In a letter after the execution of Prince Ovchina, Ivan maintained that he was at liberty to execute his subjects as he deemed fit [68]. Having fatally decimated the ranks of the boyars and executing scores of prominent leaders of the *Oprichniki* itself, Ivan abolished the *Oprichnina* in 1577. When he died in 1584, he left behind a sickly feeble heir and an exhausted, demoralised and conquered population.

### Conclusion

Available evidence supports the assertion of this paper: that the latter part of

Ivan IV's reign and particularly his *Oprichnina* marked the effective beginning of autocracy in Russian history. As pointed out by a scholar, «a sharp break occurred in the ... Russian state in the sixteenth century ... a characteristic feature was the appearance of a new form of government, the 'autocracy' ... inseparably linked to the name of Tsar Ivan the Terrible» [69]. Indeed, Shvidkovsky described Ivan as «the founder of Russian autocracy» [70]. Till date, Ivan IV remains one of the most studied and probably the most controversial figure in Russian history. Although, as pointed out in the paper, different authors and schools of thought have depicted him in various shades; from the brief survey attempted above, to borrow from Portuguese etymology, Ivan IV was both a *tormente* and *tormentar* — as a minor, he was thoroughly tormented by the boyars and as a sovereign, he viciously tormented the boyars and «literally threw them [boyars] to the dogs» [71]. While it is true that Ivan extended his reign of terror to ordinary folks as evidenced in the Novgorod «genocide», the main target of his serial attacks were the boyars. Judging by his insistence on being crowned «Tsar» as opposed to the usual title of «Grand Prince» as well as the so-called Correspondence (between Ivan and Prince Kurbsky) [72], the fact that Ivan desired unrestrained power seems conclusive. However, in the first half of his reign, he was «a conscientious ruler» [73] whose «good spirit, love ... and fidelity ... were extinguished» and replaced by «fire, sword, fear and trembling» [74]. Using the instrumentality of the 6000-men *Oprichnina*, Ivan IV pursued a policy of power maximalisation and ruthless eradication of real and imaginary adversities and opposition elements thus becoming the first Russian ruler to institutionalise.

The type of rule described above has remained a prominent feature of Russian political culture since the time of Ivan the Terrible. Thus, as Yanov has pointed out, the violence and autocracy «invented» by

Ivan IV reverberates in Russian history till date. According to him:

*If Charles de Montesquieu invented the separation of powers, then Ivan the Terrible invented separation of functions between powers. The separation of powers leads to democracy [while] the separation of functions leads autocracy ... Peter I who set up his own Oprichnina 150 years later no longer had any need to divide the country and split the government into administrative and political segments since since he created a centralized apparatus of political control in the form of his own guards ... There was still less need for dividing the country under Lenin who placed the Party over the Soviets, providing Russian autocracy with the Communist incarnation. And this was even more truer under Stalin ... Tsar Ivan's monstrous invention has thus dominated the entire course of Russian history [75].*

It is indeed instructive to note an important irony in Russian history: the two leaders who sought to relax autocracy and attempted some liberal reforms got consumed in the process — Tsar Alexander II was killed in the streets of St. Petersburg on 13 March 1881 by a bomb thrown by a member of the radical People's Will on the very day he signed a proclamation (the so-called *Loris-Melikov Constitution*) that would have created two legislative commissions made up of indirectly elected representatives. Also, Gorbachev's «glasnost» and «perestroika» consumed his presidency and the Soviet Union. The tragic fate of these two reformers is the thesis of Lipman's study [76]. Depending on the prevailing circumstances and realities, all other forms and brands of autocracy in Russia — post Ivan IV's Tsarism, Communism and Putinism (compromised or managed democracy) — merely modified and re-designed the pattern and practice of autocracy established by the 1564 *Oprichnina*.

In an article entitled «Putin the Terrible: Understanding Russia's New Tsar», Micallef drew some parallels between Ivan

the Terrible and Vladimir Putin [77]. Indeed, despite stiff opposition from many Russians who opine that Russia does not «need a statue of a tyrant» [78], Putin recently raised a monument in memory of Ivan the Terrible with some government officials pointing out that Russia had always progressed and prospered under strong leaders. According to them, «weak leaders have ruined our country. Alexander II freed the serfs and they came to the city and caused a revolution. Nicholas II was a weak tsar and look [at] what hap-

pened. Gorbachev was weak and as a result a great state collapsed». According to them, each era needed its own strong leader, «whether it be Ivan the Terrible, Stalin or Putin... Russia was only strong when it had a strong leader». Many Russians however opine that the monument is a pointer to «the aspirations of how our current leadership wants to be able to rule the country, without any checks or balances» [79]. This form of government — without any checks or balances — was first established by Ivan IV's *Oprichnina*.

#### REFERENCES:

1. Bert E. Park, *Ailing, Aging, Addicted. Studies in Compromised Leadership*, Kentucky: The University Press of Kentucky, 1993, p. 80.
2. Jonathan Clements, *Mannerheim: President, Soldier, Spy*, London: Hans Publishing Ltd., 2009, p. 36. See also, Hellen Rappaport, *The Last Days of the Romanovs. Tragedy at Ekaterinburg*, New York: St. Martin's Press, 2009, p. 41 and David Del Testa et al. «Nicolas II: Last Tsar of Russia, 1868–1918» in David Del Testa (ed.), *Lives and Legacies: Government Leaders, Military Rulers and Political Activists. An Encyclopaedia of People who Changed the World*, New York: Oryx Press, 2001, p. 134.
3. Jonathan Clements, *Mannerheim: President, Soldier, Spy*, p. 36.
4. Daniel Chirot, *Modern Tyrants. The Power and Prevalence of Evil in Our Age*, New Jersey: Princeton University Press, 1994, p. 5.
5. Alexander Yanov, *The Origins of Autocracy. Ivan the Terrible in Russian History* (trans. Stephen Dunn), Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1981, p. 1.
6. *Ibid.* Particularly 'Introduction: The Hypothesis', pp. 1–26.
7. Stephen J. Lee, *Russia and the USSR, 1855–1991. Autocracy and Dictatorship*, London & New York: Routledge, 2006, p. 2.
8. Ian Grey, *Russia: A History*, New York: New World City Inc., 2015, p. 55.
9. Bert E. Park, *Ailing, Aging, Addicted. Studies in Compromised Leadership*, p. 80.
10. Kriukelytė, Erika, «The Creation of Modern Prisons in the Russian Empire», International Institute of Social History, IISH-Research Paper 48, 2012, p. 4.
11. See, for example, Liliya Berezhnaya and Christian Schmitt, *Iconic Turns: Nation and Religion in Eastern European Cinema since 1989*, Leiden: Brill, 2013, p. 152.
12. Bert E. Park, *Ailing, Aging, Addicted. Studies in Compromised Leadership*, p. 82.
13. Maureen Perrie, *The Cult of Ivan the Terrible in Stalin's Russia*, New York: Palgrave Macmillan, 2001, p. 6; Bernard J. Paris, *Dostoevsky's Greatest Characters*, New York: Palgrave Macmillan, 2008, p. 141; Andrei Pavlov and Maureen Perrie, *Ivan the Terrible. Profiles in Power*, New York: Routledge, 2003, p. 18 and Maureen Perrie, *The Image of Ivan the Terrible in Russian Folklore*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987, p. 18.
14. Joan Neuberger, *Ivan the Terrible*, New York: I. B. Tauris & Co. Ltd., 2003, p. 34.
15. Maureen Perrie, *The Image of Ivan the Terrible in Russian Folklore*, p. 7.
16. Cynthia Nyla Whittaker, «The Ideal of Autocracy among Eighteenth-Century Russian Historians» in Thomas Sanders (ed.), *Historiography of Imperial Russia*, New York & London: M. E. Sharpe, 1999, p. 35.
17. Robert O. Crummey, «New Wine in Old Bottles? Ivan IV and Novgorod», *Russian History*, Vol. 14, Nos. 1–4, 1987, p. 61 (whole article pp. 61–76).
18. Barbara A. Engel and Janet Martin, *Russia in World History*, Oxford: Oxford University Press, 2015, p. 18.
19. Cynthia Nyla Whittaker, «The Ideal of Autocracy among Eighteenth-Century Russian Historians» in Jane Burbank and David L. Ransel (eds.), *Imperial Russia: New Histories for the Empire*, Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1998, p. 49. Although published under the same title, Cynthia's paper cited here is a slightly modified version of the one cited above.
20. For the articles and provisions of this law, see H. W. Dewey, «The Sudebnik» retrieved from <https://www.departments.bucknell.edu/russian/const/sudebnik.html> on 3 April 2018. For a fairly detailed analysis of Ivan's amendments to the law, see William W. Smithers «Russian Civil Law. The Formative Period. Part II», *The American Law Register*, Vol. 52, No. 4, 1904, pp. 213–238.



21. Quoted from Cynthia Nyla Whittaker, «The Ideal of Autocracy among Eighteenth-Century Russian Historians», *Historiography of Imperial Russia*, p. 34.
22. Ronald G. Charbonneau, «The Origins of Muscovite Autocracy», M. A. Thesis, Faculty of Graduate Studies and Research, Department of History, McGill University, 1967, p. 1.
23. Walter K. Hanak, *The Nature and Image of Princely Power in Kievan Rus' 980–1054*, Boston: Brill, 2014, p. 125.
24. *Ibid.*, pp. 1–2.
25. Quoted from Malvin C. Wren & Taylor Stults, *The Course of Russian History*. 5<sup>th</sup> edn., Oregon: Wipf & Stock Publishers, 1994, p. 25.
26. Simon Franklin and Jonathan Shepard, *The Emergence of Rus, 750–1200*, London & New York: Routledge, 2013, particularly pp. 247–249.
27. See, among others, Martin Dimnik, «The «Testaments» of Iaroslav «The Wise»: A Re-examination», *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes*, Vol. 29, No. 4 1987, pp. 369–386.
28. Janet Martin, «The First East Slavic State» in Abbott Gleason (ed.), *A Companion to Russian History*, Malden: Blackwell Publishing Ltd., 2009, p. 42.
29. Ian Grey, *Russia: A History*, New York: New World City Inc., 2015, p. 22.
30. Ferdinand J. Feldbrugge, *A History of Russian Law From Ancient Times to the Council Code (Ulozhenie) of Tsar Aleksei Mikhailovich of 1649*, Boston: Brill Nijhoff, 2017, p. 34.
31. Laszlo Solymar, *Anatomy of Assassinations from Biblical Times to the End of the Second Millennium*, Bloomington: Author House Ltd., 2013. For the same line of argument with somewhat different opinions, see Michael T. Florinsky, *Russia: A History and an Interpretation*, New York: Macmillan 1953, pp. 51–53; Janet Martin, *Medieval Russia, 980–1584*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, pp. 124–128 and Lawrence N. Langer, *Historical Dictionary of Medieval Russia*, Maryland: The Scarecrow Press Inc, 2002, pp. 23–24.
32. For detailed accounts of this, see Charles J. Halperin, *Russia and the Golden Horde. The Mongol Impact on Medieval Russian History*, Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1987, particularly chapters four and eight: «The Mongol Administration of Russia», pp. 33–43 and «The Mongols and Muscovite Autocracy», pp. 87–103; Jack Weatherford, *Genghis Khan and the Making of the Modern World*, New York: Three Rivers Press, 2004; David Morgan, *The Mongols*, Malden: Blackwell Publishing, 2007; J. J. Saunders, *The History of the Mongol Conquests*, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 2001 and Robert Service, *Russia and its Islamic World — From the Mongol Conquest to the Syrian Military Intervention*, California: Hoover Institution Press, 2017, particularly chapter one «Russia's Long Interaction with Islam», pp. 1–10.
33. John L. Fennell, *Ivan the Great of Moscow*, London: St Martin's Press, 1961, p. 152.
34. Basil Dmytryshyn, *Medieval Russia. A Source Book 900–1700*, 2<sup>nd</sup> ed. Illinois: Dryden Press, 1973, p. 211 .
35. Matthew White, *The Great Big Book of Horrible Things. The Definite Chronicle of History's 100 Worst Atrocities*, New York: W. W. Norton & Company, 2012, p. 340.
36. Quoted from Sergei Bogatyrev, «Reinventing the Russian Monarchy in the 1550s: Ivan the Terrible, the Dynasty and the Church», *The Slavonic and East European Review*, Vol. 85, No. 2, 2007, p. 275 (entire article, pp. 271–293).
37. Quoted from Alexander Filjushkin, *Ivan the Terrible. A Military History*, London: Frontline Books, 2008, p. 12.
38. *Ibid.*
39. Isabel de Madariaga, *Ivan the Terrible. First Tsar of Russia*, New York & London: Yale University Press, 2005, p. 169.
40. This line of argument agrees with that of Bain who opined that Ivan was always suspicious of the nobles (boyars): Nisbet R. Bain, *The First Romanovs*, London: Archibald Constable & Co. Ltd, 1905, p. 12.
41. Robyn E. Carswell, «Ivan IV: A Machiavellian Tsar», retrieved from <http://www.eiu.edu/historia/Carswell2.pdf> on 10 February 2018.
42. Ian Grey, *Russia: A History*, p. 60.
43. Timothy C. Dowling and Spencer C. Tucker, «Ivan IV, Czar of Russia (1530-1584)» in Spencer C. Tucker (ed.), *500 Great Military Leaders*, Vol. 1, California: ABC-CLIO, 2015, p. 365 (entire entry pp. 365–367) and Ian Grey, *Ivan the Terrible*, London: Hodder & Stoughton, 1964, p. 80.
44. Isabel de Madariaga, *Ivan the Terrible. First Tsar of Russia*, p. 108.
45. For analyses of the causes and consequences of the war, see William Urban, «The Origins of the Livonian War, 1558», *Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences*, Vol. 29, No. 3, Fall 1983, pp. 20–27 and John P. Maarbjerg, «Diplomatic relations between Denmark and Russia during the Livonian Wars 1558–1581», *Scandinavian Journal of History*, Vol. 16, No. 3, 1991, pp. 167–188.
46. Brent Hierman, *Russia and Eurasia*, London: Rowman Littlefield, 2017, p. 11 and Maureen Perrie, *The Cult of Ivan the Terrible in Stalin's Russia*, p. 5.
47. See, for example, Dan Richardson, *The Rough Guide to Moscow*, New York: Rough Guides, 2003, p. 406.
48. Quoted from Ian Grey, *Ivan the Terrible*, 1964, p. 80.
49. *Ibid.*

50. Charles E. Zeigler, *The History of Russia*, London: Greenwood Press, 1999, pp. 30–31.
51. For detailed examination of the structure and organisation of the *Oprichnina*, see Charles J. Halperin, «Contemporary Russian Perceptions of Ivan IV's *Oprichninna*», *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol. 18, No. 1, Winter 2017, pp. 91–124 and Editor's Introduction: «An Overview of the Reign of Ivan IV: What Was the *Oprichnina*?» *Soviet Studies in History*, Vol. 24, Issue 1&2, 1985, pp. 62–82.
52. Jean Kusber, «The Legacy: Making Sense of Ivan's Rule» in Jörg Rogge, *Making Sense as a Cultural Practice: Historical Perspectives*, The Deutsche Nationalbibliothek, 2013, p. 128.
53. Alexander Yanov, *The Origins of Autocracy. Ivan the Terrible in Russian History*, p. 68.
54. Matthew Bond, «Ivan the Terrible: Centralization in Sixteenth Century Muscovy», Senior Seminar (HST 499W), History Department, Western Oregon University, 6 June, 2008, p. 1.
55. Alexander Yanov, p. 67.
56. Maureen Perrie, *The Cult of Ivan the Terrible in Stalin's Russia*, p. 6.
57. W. E. B. Griffin and William Butterworth, *Hazardous Duty*, New York: G.P. Putnam, 2013, p. 64.
58. Michael Kort, *A Brief History of Russia*, New York: Facts on File Inc, 2008, p. 39.
59. Viacheslav Shaposhnik, «Ivan the Terrible. The First Russian Tsar», *Russian Studies in History*, Vol. 53, Issue 1, 2014, p. 74.
60. Nancy S. Kollmann, Cambridge: Cambridge University Press, 2012, particularly 'Ivan IV's *Oprichnina*', pp. 311–316.
61. James P. Duffy and Vincent L. Ricci, New York: New World City Publishers, 2015.
62. See, among others, Boris Floria, «Ivan the Terrible», *Russian Studies in History*, Vol. 53, Issue 1, 2014, pp. 68–73; Aristotle Papanikolaou, *The Mystical as Political. Democracy and Non-Radical Orthodoxy*, Indiana: University of Notre Dame Press, 2012, p. 29; Lawrence Feiner and Richard Melson, *The Reagan Revolution and the Developing Countries (80–90) a Seminal Decade for Predicting the World Economic Future*, Bloomington: iUniverse Inc, 2011, p. 196 and Kelvin C. O'Connor, *The History of the Baltic States* 2<sup>nd</sup> edn, California: Greenwood, 2015, p. 36.
63. Michael Kort, *A Brief History of Russia*, p. 37.
64. Mikhail Stoliarov, *Federalism and the Dictatorship of Power in Russia*, New York: Routledge, 2001, p. 14.
65. Michael Kort, *A Brief History of Russia*, p. 86.
66. John W. Emerich and Paul Williams, *Reign of Terror: Ivan IV*, The Netherlands: Brill, 2015, p. 203.
67. Lawrence N. Langer, *Historical Dictionary of Medieval Russia*, p. 87.
68. Charles J. Halperin, «Ivan IV as autocrat (Samoderzhets)», *Cahiers du monde russe*, Vol. 55, Issues 3&4, 2014, p. 202 (whole article, pp. 197–213).
69. Editor's Introduction: «An Overview of the Reign of Ivan IV: What Was the *Oprichnina*?» *Soviet Studies in History*, Vol. 24, Issue 1&2, 1985, p. 62 (whole article, pp. 62–82).
70. Dmitry Shvidkovsky, *Russian Architecture and the West* (trans. Anthony Wood), New Haven & London: Yale University Press, 2007, p. 123.
71. Timothy C. Dowling and Spencer C. Tucker, «Ivan IV, Czar of Russia (1530–1584)», p. 365.
72. The correspondence between Kurbsky and Ivan IV remains one of the most important historical documents of 16<sup>th</sup> century Russia. It does not only throw ample light on the complex character of Ivan, it underlines the conflict between the autocratic ideals of the Tsar and the opposition of the boyars which was a prominent feature of the political life of the Muscovite state in the 16<sup>th</sup> century. For the contents and contexts of the correspondence, see Fennell Hardcover *The correspondence between Prince A.M. Kurbsky and Tsar Ivan IV of Russia, 1564-1579* New York: Cambridge University Press, 1963 and James H. Billington, *The icon and the Axe. An Interpretive History of Russian Culture*, New York: Vintage Books, 1966.
- ibid.*
74. Cynthia Nyla Whittaker, «The Ideal of Autocracy among Eighteenth-Century Russian Historians» in Thomas Sanders (ed.), *Historiography of Imperial Russia*, p. 34.
75. Alexander Yanov, *The Origins of Autocracy. Ivan the Terrible in Russian History*, p. 70.
76. Lipman, V. Kate, «Alexander II and Gorbachev: The Doomed Reformers of Russia», UVM Honors College Senior Theses. 158, The University of Vermont, 2017.
77. *Huffpost*, 6 December 2017. Retrieved from [https://www.huffingtonpost.com/joseph-v-micallef/putin-the-terrible-unders\\_b\\_8200544.html](https://www.huffingtonpost.com/joseph-v-micallef/putin-the-terrible-unders_b_8200544.html) on 20 March 2018. See also Vladomir Rozanskij, «Putin IV, 'the Terrible', has won» <http://www.asianews.it/news-en/Putin-IV,-'the-Terrible',-has-won-43394.html>
78. Andrew Roth, «Russia just gave Ivan the Terrible his first statue ever», *The Washington Post*, 14 October, 2016.
79. «Ivan not so terrible? Cult of strongman leader sees tsar's popularity rise in Russia», *The Guardian* (International edition), 6 October 2016 retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2016/oct/21/ivan-the-terrible-cult-strongman-leader-tsars-popularity-rise-russia> on 20 March 2018.

**Bondaruk Taisiia**

*Leading Research Assistant of the Department of State Finances  
Government Institution 'The Institute for Economics  
and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine,  
Doctor of Economic Sciences, Professor*

**Dubyna Maksym**

*Graduate student  
of the Chair of Finances, Banking and Insurance  
National Academy of Statistics, Accounting and Audit*

## **THEORETICAL ASPECTS OF DETERMINING BUSINESS SOLVENCY OF LOCAL BUDGETS**

**Bondaruk T., Dubyna M. Theoretical Aspects of Determining Business Solvency of Local Budgets**

**Abstract.** The article deals with theoretical and methodological principles of determining business solvency of local budgets. It is substantiated that the definition of the concept of business solvency in the views of scientists is presented in a wide range: from the standpoint of financial independence; stability of financial relations; balance of cash incomes and expenditures; amount of funds necessary to ensure minimum budget expenditures; budget situation in which the optimal functioning of the public authority subject is ensured; state of budget income and expenditure; budget security and balance. The content of the concept «business solvency of local budgets» is determined.

**Key words:** *local budgets, business solvency of local budgets, financial independence, local government.*

**Urgency of the research.** Ensuring effective social and economic development of territorial communities depends on the business solvency of local budgets. As the financial base of local budgets is characterized by a low share of own revenues and an annual increase in the share of transfers from the state budget, ensuring business solvency of local budgets is the most urgent issue for both state authorities and local self-government bodies. This determines the urgency of the research.

**Actual scientific research and issue analysis.** The problem of local budgets and intergovernmental relations is being studied by such scholars as I. Lunina [1],

G. Poliak [2] and others. However, despite a significant interest in the issues of local budgets, the issue of assessing business solvency of local budgets under budget decentralization will require additional research.

**The purpose of the study** is to deepen theoretical and methodological foundations for determining business solvency of local budgets.

**Statement of basic materials.** Business solvency of the local budget is characterized by various features. The interpretation of business solvency of the local budget as a set of money funds is quite common. According to Academician G. Poliak, who first proposed the concept



of business solvency of the budget, the business solvency level of the local budget is determined by the amount of funds necessary to ensure minimum budget expenditures. At the same time, minimum budget expenditures mean funds stipulated in the budget to finance constitutionally guaranteed measures for life support of the population [2, p. 54]. G. Nikiforova considers business solvency of the local budget as a complex concept that reflects a situation of monetary funds in which the municipality is able to develop stably, while maintaining its financial security in the additional risk level. In the broadest sense, business solvency of the local budget means unflinching fluctuations of the entire set of funds and each fund separately under the influence of internal and external factors [3, p. 6]. We believe that the level of business solvency of the local budget cannot be determined only by the volume of funds or unflinching fluctuations in the entire set of funds.

Often, business solvency of the local budget is associated with its independence. For example, N. Sabitova relates business solvency of areas with their financial independence [4, p. 31]. Some authors give the definition of financial stability of the region, based on the interpretation of business solvency of the budget which should be adjusted in accordance with the specifics of the budget plan. I. Kaminska considers business solvency of local budgets as an integral part of the financial stability of the region [5, 6]. I. Kaminska substantiates that two points should be taken into account in studying the content of business solvency. Firstly, it is determined by the financial autonomy of the territory and, secondly, it is the ability to provide development financially in the long run. In her opinion, the content of business solvency of the region implies such provision of the region with its own financial resources in which the region is capable of ensuring sustainable development in the future [5].

S. Dzhygalov notes that business solvency is one of the fundamentals of modern state regional policy which is oriented towards the maximum financial autonomy of regions in solving problems of social and economic development [7, p. 96].

R. Akhmetov considers business solvency of the region as an integral part of foreign economic stability, from the standpoint of financial relation stability. This reflects the ability to withstand external and internal factors that seek to bring it out of balance. At the same time, business solvency of the region is manifested in the continuous normal reproduction in the region [8, p. 34].

A. Kavinov and V. Yedronova consider the concept of stability of the regional financial system as a state of balance of cash incomes and expenditures of economic entities and their proportional changes under the influence of external and internal environment [9, p. 7].

I. V. Uskov defines solvency of the local budget as an opportunity for local authorities to mobilize fully and finance qualitatively a set of social and economic tasks of the subordinate territory in accordance with target benchmarks of relevant budget programs [10, p. 29]. L. V. Davydova provides interpretation of budget solvency in many respects similar to the definition of business solvency of O. B. Ivanova but in addition to «repayment of internal and external debt servicing» she adds «effective management of the budget deficit» [11, p. 43].

T. Korytko defines solvency of the local budget as both the state of income and expenditure of the budget, their structure and dynamics which provide local governments with the possibility of full, timely and independent fulfillment of their obligations from other budget levels and contribute to the balanced development of the economy and social sphere. To maintain solvency of the local budget, its structure should provide necessary needs of the regional economy and population and

initiate the social and economic development of areas [12, p. 141–142]. O. B. Ivanova [13] interprets business solvency as the budget state in which the normal functioning of the public authority is ensured, realization of all the powers on the basis of full timely financing of budget expenditures, including repayment and servicing of internal and external debt.

In S. M. Karataev's opinion, budget solvency is the management of budget and other financial flows of the region in which the state body has the ability to form, distribute and use financial resources through the budget for a long time for carrying out all its powers, covering liabilities to individuals and legal entities and financing development of the region [14, p. 40].

Business solvency of the local budget is also considered as the ability of local self-government bodies to mobilize their own financial resources timely and in full to fulfill their assigned functions and provide the population of the subordinate territory with the appropriate level of public goods. Business solvency of the local budget provides the ability to assess the financial performance of local authorities more effectively [15, p. 95].

A. V. Afanasieva characterizes business solvency of the local budget as a state of income and expenditure of the budget, their structure and dynamics providing local authorities with an opportunity of full, timely and independent fulfilling its obligations and contributing to the balanced development of the economy and the social sphere [16, p. 54]. T. V. Sorokina outlines such a concept as «financial and budget solvency» which is a characteristic of the financial situation stability, budget security and the balance of the municipal entity which is ensured by a high proportion of its own sources in the total amount of used budget funds [17, p. 83]. According to V. Kovaliov and T. Doronina, business solvency is the excess of income over expenses [18, p. 350; 19, p. 47].

N. I. Yashyna proposes more advanced scientific approach to the interpretation of business solvency distinguishing two types of budget solvency — current and prospective. According to the author, the current business solvency is such a movement of cash flows (organization of expenditures, income structure and their dynamics) which allows providing the population with an adequate standard of living. The perspective business solvency is the most important feature of the development-oriented budget and envisages the long-term preservation of its characteristics in a balanced manner [20, p. 46].

The results of the research analysis which formulate the definition of «business solvency of the local budget» are grouped in Table 1.

**Conclusions.** It is substantiated that the definition of the concept of business solvency in the views of scientists is presented in a wide range: from the standpoint of financial independence; stability of financial relations; balance of cash incomes and expenditures; amount of funds necessary to ensure minimum budget expenditures; budget situation in which the optimal functioning of the public authority subject is ensured; state of budget income and expenditure; budget security and balance.

The content of the concept of «business solvency of local budgets» is specified which is proposed to be considered as a state of balance of incomes and expenditures of local budgets. It ensures the possibility of full, timely and independent implementation of powers of local self-government which ensure the formation and distribution of financial resources of local budgets in the short, medium and long term. In contrast to widespread approaches that were limited to declaring components of such solvency, this includes periods for managing the process of ensuring business solvency of local budgets.

**Definition of the concept  
of «business solvency of the local budget»**

Author	Definition
Akhmetov R. [8, p.35]	Business solvency is an integral part of foreign economic stability which reflects the ability to withstand external and internal factors that seek to bring it out of balance. At the same time, business solvency of the region is manifested in the continuous normal reproduction in the region.
Poliak G. B. [2, p.149]	The business solvency level of the local budget is determined by the amount of funds necessary to ensure minimum budget expenditures. At the same time, minimum budget expenditures mean funds stipulated in the budget to finance constitutionally guaranteed measures for life support of the population.
Kaminska I.M. [5, p.4]	Business solvency of the region is defined as its ability to ensure development in the long run sustainably at the expense of domestic financial resources That is to be solvent provided that such a correlation is maintained between its own and borrowed financial resources at which its own resources solve both old and new problems in providing development.
Panikin V. Y. [21, p. 8] Roschupkina V. V., Khubieva A. I. [22, p. 1]	The financial condition in which the balance of budget revenue and expenditure is ensured and the ability to withstand the influence of internal and external factors, while the budget is oriented on the positive dynamics of stable development and efficiency of using budget funds.
Nikiforova G. O. [3, p. 6]	Business solvency of the local budget as a complex concept that reflects a situation of monetary funds in which the municipality is able to develop stably, while maintaining its financial security in the additional risk level. In the broadest sense, business solvency of the local budget means unflinching fluctuations of the entire set of funds and each fund separately under the influence of internal and external factors.
Pechatkina V. V., Perfilov V. A. [23]	Business solvency of the local budget is characterized by such a state of the economy in which it is able to pay off its obligations fully, while maintaining conditions for extended reproduction at the expense of its own resources and consistent improvement of living standards of the population.
Korytko T. Y. [12, p. 141]	State of income and expenditure of the budget, their structure and dynamics which provide local governments with the possibility of full, timely and independent fulfillment of their obligations from other budget levels and contribute to the balanced development of the economy and social sphere.
Pikman L. [24, p. 1]	The budget state in which the normal functioning of the public authority is ensured, realization of all the powers assigned to it on the basis of full and timely financing of expenditures envisaged in the budget.
Baltina A. M., Volokhina V. A. [25, p. 94]	Business solvency of the local budget is the ability of the budget (government) to finance obligations fully and timely imposed on it, regardless of the decisions of higher authorities.
Mykhailiv G. [26, p. 97]	The ability to withstand internal and external negative impacts on social and economic development by adhering to such a structure of funding sources that will ensure the stable development in the short and long term.

REFERENCES:

1. Lunina I. O. (2017). Ryzhyky dovhostrokovoyi platospromozhnosti derzhavy [Long-term solvency risks of the state]. *Finansy Ukrainy — Finances of Ukraine*. No. 4. P. 1–15. [in Ukrainian].
2. Polyak G. B. Byudzhetnaya sistema Rossiyskoy Federatsii: [ucheb. posob.] / G. B. Polyak. — M.: YUNITI-DANA, 2000. — 340 s. [in Russian].
3. Nikiforova A. A. Faktory finansovoy ustoychivosti i bezopasnosti mestnogo byudzhetu: avtoref. diss. na soiskaniye uch. stepeni kand. ekon. nauk: spets. 08.00.10 «Finansy, denezhnoye obrashcheniye i kredit» / A. A. Nikiforova. — Volgograd, 2007. — 26 s. [in Russian].
4. Sabitova N. M. K voprosu o finansovoy ustoychivosti sub'yektov RF / N. M. Sabitova // *Finansy i kredit*. — 2005. — № 6 (174). — S. 32–35. [in Russian].
5. Kamins'ka I. M. Diahnostyka finansovoyi stiykosti rehioniv Ukrainy / I. M. Kam'ians'ka // *Zbirnyk prats' Luts'koho natsional'noho tekhnichnoho universytetu: Ekonomichni nauky*. — 2008. — Vypusk 5 (20). — S. 168–182. [in Ukrainian].
6. Kamins'ka I. M. Metodychni pidkhody do vyznachennya finansovoyi spromozhnosti rehionu / I. M. Kam'ians'ka // *Aktual'ni problemy rozvytku ekonomiky rehionu*. — 2008. — Vypusk IV. — S. 58–64. [in Ukrainian].
7. Dzhyhalov S. O. Vdoskonalennya podatkovoyi systemy yak faktor aktyvizatsiyi sotsial'no-ekonomichnoho rozvytku rehioniv (na prykladi Rivnens'koyi oblasti) / S. O. Dzhyhalov // *Naukovi pratsi NDFI*. — 2004. — Vyp. 3–4 (26–27). — S. 92–101. [in Ukrainian].
8. Akhmetov R. R. Problemy povysheniya ustoychivosti regional'nykh finansovykh rynkov / R.R. Akhmetov // *Finansy i kredit*. — 2004. — № 12. — S. 34–36. [in Russian].
9. Yedronova V. N. Soderzhaniye ponyatiya «bezopasnost' regional'noy systemy» / V. N. Yedronova, A. A. Kavinov // *Finansy i kredit*. — 2005. — № 7 (175). — S. 2–8. [in Russian].
10. Uskov I. V. Sushchnost' i metodologiya otsenki finansovoy ustoychivosti mestnykh byudzhetov v Ukraine / I. V. Uskov // *Ekonomika ta derzhava*. — № 5. — 2011. — S. 29–32. [in Russian].
11. Davydova L. V. Transformatsiya byudzhetnoy systemy v sovremennykh usloviyakh: [monograf.] // L. V. Davydova, T. L. Rassolovo. — Orel: ORAGS, 2009. — 216 s. [in Russian].
12. Koryt'ko T. Yu. Metody otsinky finansovoyi stiykosti mistsevykh byudzhetiv / T. Yu. Koryt'ko // *Ekonomichnyy prostir: zb. nauk. pr. / Prydniprov. derzh. akad. bud-va ta arkhitekt.* — 2008. — № 12/1. — S. 140–154. [in Ukrainian].
13. Ivanova O. B. Territorial'nyye finansy Rossii: teoriya i metodologiya: [monograf.] / O. B. Ivanova. — Rostov-na-Donu: Izdatel'stvo RGEU, 2004. — 176 s. [in Russian].
14. Karatayev S. M. K voprosu o ponyatii ustoychivosti byudzhetu / S. M. Karatayev // *Finansy*. — 2003. — № 5. — S. 39–46. [in Russian].
15. Shcherbakova V. I., Manyerov H. M. Problemy otsinky finansovoyi stiykosti mistsevykh byudzhetiv u umovakh rynkovoyi ekonomiky // *Ekonomichnyy visnyk Donbasu*. — 2011. — № 2. — S. 233. [in Russian].
16. Afanas'yeva A. V. Otsenka finansovogo sostoyaniya mestnogo byudzhetu na baze Borovskogo rayona Khar'kovskoy oblasti / A. V. Afanas'yeva // *Biznes Inform.* — 2010. — № 7. — S. 54–56. [in Russian].
17. Sorokina T. V. Otsenka finansovo-byudzhetnoy ustoychivosti munitsipal'nykh obrazovaniy / T. V. Sorokina // *Izvestiya Irkutskoy gosudarstvennoy ekonomicheskoy akademii*. — 2010. — № 5. — S. 83–87. [in Russian].
18. Kovalev V. V. Finansovyy analiz / V. V. Kovalev. — M.: Finansy i statistika, 2000. — 211 s. [in Russian].
19. Yedronova V. N. Soderzhaniye ponyatiya «bezopasnost' regional'noy systemy» / V. N. Yedronova, A. A. Kavinov // *Finansy i kredit*. — 2005. — № 7 (175). — S. 2–8. [in Russian].
20. Yashina N. I. Upravleniye rashkodami byudzhetov administrativno-territorial'nykh obrazovaniy: [monograf.] / N. I. Yashina, I. A. Grishunina. — Nizhniy Novgorod: Izdatel'stvo Nizhegor. GTU, 2004. — 324 s. [in Russian].
21. Panikin V. Ye. Finansovaya ustoychivost' byudzhetu munitsipal'nogo obrazovaniya v Rossii: avtoref. diss. na soiskaniye uch. stepeni kand. ekonom. nauk: spets. 08.00.10 «Finansy, denezhnoye obrashcheniye i kredit» / V. Ye. Panikin. — Volgograd, 2009. — 20 s. [in Russian].
22. Roshchupkina V. V. [Elektronnyy resurs] / V. V. Roshchupkina, A. I. Khubiyeva. — Rezhim dostupa: <http://science.ncstu.ru/conf/past/2010/xxxix/theses/economy/044.pdf/filedownload>. [in Russian].
23. Pechatkin V. V. [Elektronnyy resurs] / V. V. Pechatkin, V. A. Perfilov. — Rezhim dostupa: [http://isei-iii.communityhost.ru/nit/?thread\\_mid=769802754](http://isei-iii.communityhost.ru/nit/?thread_mid=769802754). [in Russian].
24. Pikman L. Ustoychivost' byudzhetov

- sub'yektov RF: materialy IVVserossiyskiy konkurs [Elektronnyy resurs] / L. Pikman. — Rezhim dostupa: <http://bujet.ru/article/50159.php>. [in Russian].
25. Baltina A. M. Mezhyudzhetynye otnosheniya v regione: modeli organizatsii i regulirovaniya: monografiya / A. M. Baltina, V. A. Volokhina. — Orenburg: OGU, 2004. — 197 s. [in Russian].
26. Mikhaylív G. Finansova spromozhnist' sotsial'no-yekonomichnogo rozvitku regional'nikh suspil'nikh sistem / G. Mikhaylív // Ekonomichniy analiz. — 2010. — Vipusk 7. — S. 97–99. [in Ukrainian].



УДК 349.4:332

**Zyhrii Olha**

*Associate Professor of Department,  
Ternopil National Economic University,  
PhD (Economics), Associate Professor*



**Kovalchuk Yuliia**

*Lecturer,  
Chortkiv Educational and Research Institute of  
Entrepreneurship and Business,  
Ternopil National Economic University*

## LEGAL BASIS OF LAND MARKET REGULATION IN MODERN UKRAINE

**Zyhrii O., Kovalchuk Yu. Legal Basis of Land Market Regulation in Modern Ukraine**

**Abstract.** The article deals with the issue of market reforms in Ukraine, including land reform. The study of positive and negative aspects of the moratorium and introduction of the land market has been conducted. The situation, which may arise in connection with the lifting of the moratorium on land sales, is analyzed. A detailed analysis of the impact of the opening of the agricultural land market on economic welfare and the potential profit (loss) of various stakeholders is carried out. It is proved that issues of ownership of land in agriculture require further discussion.

**Key words:** *land, land relations, moratorium, land market regulation, agricultural sector.*

In recent years, the issue of reform has become acute in Ukraine. The main reason for the imbalance of the country's economy is the imperfect implementation of unilateral land reform, where the ultimate goal should be the reformation of the civilized land market. Discussions about the introduction of free sale of land cause fierce disputes between opponents and supporters of this topic. Issues of land ownership, namely: possession, use and disposal of land resources, in agriculture, need further discussion and are urgent for the present. Land policy is essential for ensuring sustainable development, welfare of the population, rational management and economic opportunities of Ukrainian

citizens. Land policy research and analysis of specific land-use-related issues are always relevant and of public interest.

The investigation of the legal principles of the formation and functioning of the land market in Ukraine has been repeatedly covered in the scientific works of H. I. Baliuk, A. P. Hetman, T. O. Kovalenko, P. F. Kulinich, A. M. Miroshnichenko, O. S. Lysanets, N. I. Titova, A. M. Tretiak, O. Pendzin, M. M. Fedorova, V. V. Yurchishin, M. V. Shulga and many other scholars. However, despite significant scientific developments, this issue requires further study and research, since the opening of the land market is supported by the International Monetary Fund and

insists on the lifting of the moratorium on land in Ukraine. However, in Ukraine there are opponents to the introduction of free sale of land, which also affected the extension of the moratorium for a further one year. The question of moratorium on land remains one of the most controversial issues, since it considers major business interests for which politicians and agrarian magnates have been discussing for many years. Considering this, some features of these issues are not fully open, causing the need for further analysis.

The aim is to study and research the legal principles of formation and the functioning of land markets.

Land reform in Ukraine operating since 1991 and is aimed at overcoming the monopoly of state ownership of land, creation of appropriate conditions for equal development of various forms and rational use and protection of land and the formation and development of efficient land market circulation. The implementation of the land reform has changed the nature and nature of land relations in Ukraine and led to the emergence of a mechanism of market circulation of land as a new institution of land law [10, p. 5]. After all, the land is the only product that is not produced, and therefore valued significantly higher than all others.

With the adoption of a number of legislative acts, our state has, since 2001, deprived owners of land shares (shares), of separate agricultural land areas the right to dispose of them. The moratorium on land has been limited to their rights in accordance with paragraph 15 of the Law of Ukraine «On Amendments to Section X» Transitional Provisions «of the Land Code of Ukraine regarding the extension of the prohibition on the alienation of agricultural land» of 06.10.2016, No. 1669-VIII, where it is indicated that it is not allowed to sell or otherwise dispose of and change the intended use of the land and land belonging to them, other than mines, their inheritance, and the extraction of land for

public purposes, and also, in addition to changing the intended use of land plots in order to provide investors-participants in product-sharing agreements for the conduct of such transactions [5]. This principle contradicts the rights of land owners as enshrined in paragraph 1 of Art. 90 of the Land Code of Ukraine, where it is indicated that land plot owners have the right to sell or otherwise dispose of a land plot, to transfer it to a lease, a pledge, an inheritance [6].

Issues concerning the opening of the market for agricultural land are long-lasting and urgent. Ukraine and the International Monetary Fund update the memorandum of cooperation. In order to receive further tranches from the international creditor, by the end of March 2017, a law on the circulation of agricultural land was due to come into force, which would stipulate the terms for lifting the moratorium on sale and the mechanism for its future sale. In April 2017 the IMF issued a memorandum with Ukraine, which provides a number of structural reforms, including land. By the end of May 2017, Ukraine is obliged to adopt a law regulating the circulation of agricultural land, and from 2018, after the moratorium, to start selling agricultural land [12; 16; 17]. However, the requirements of the IMF and the need for external financing for the country can change the situation of free sale of land. We understand that in the context of globalization, the extension of the moratorium constrains the creation of a civilized land market, does not solve existing problems, and, conversely, leads to the accumulation of new ones.

The current state and trends of land use in Ukraine are characterized by critical, and further degradation processes of the potential of agricultural land can have catastrophic consequences. Outside of attention it is preservation and maintenance of the proper level of soil fertility, observance of rational crop rotation, maintenance of field protection measures, and many others.



In the absence of a free market of agricultural land Ukraine from 2004 to 2016 was without about 43 billion dollars. Annual loss is manifested in the comparison of yields — it is 3.3 billion dollars [4].

The main threat is the inefficient use of land, low rent (about 900 UAH / ha), high competitiveness of Ukrainian grain, a large number of agricultural enterprises of different forms of ownership and management, which use agricultural land mainly for the purpose of maximal self-enrichment, neglecting the technological norms production of agricultural products. It is believed that land as the main factor in production in Ukraine is underestimated, since producers use it for nothing at all [7, p. 65].

One of the painful problems of today is the registration of land lease agreements. In accordance with the current legislation of Ukraine land parcels can be leased for a term up to 50 years or by means of emphyteusis for an indefinite period. These norms have been in place for more than 10 years, however, the activation of registration of lease agreements for 50 years and emphyteusis has taken place in 2016. With the help of emphyteusis, by the end of 2016, about 14 thousand land lease agreements with a total area of 65 thousand hectares were concluded, which is by 80 % more than in 2015 [16].

Domestic agrarian sector is not adapted to the conditions of a market economy in comparison with other countries of Eastern Europe. During the years of independence, despite the large number of reforms implemented, the structure of production and the infrastructure of the agromarket has hardly changed.

Agriculture is deprived of the regulated role of the state, which is why it suffers huge losses of agrarian potential. We fully agree with the scholars that taking into account the above, agriculture is innovative and investment-friendly, the structure of the economy is distorted, the priorities belong to the service and intermediary structures, and not to the production spheres.

Unemployment, worsening of the demographic situation, migration, destruction of the social sphere, loss of material and technical base, industrial technologies in agricultural enterprises have led to poverty and the extinction of rural areas.

At the same time, restrictions on the land market did not prevent the AIC from becoming phenomenally successful, generating up to 12 % of the country's GDP, providing a third of export earnings and bringing Ukraine to the top 10 suppliers of grain to the world market.

Analyzing this situation, we understand that the extension of the moratorium on the sale of agricultural land may lead to the fact that in a few years its abolition will be superfluous, as most of the land will be owned by agrarian enterprises. It is necessary to think that Ukraine will give free land sales, and the risks and opportunities it brings. As a rule, supporters and opponents of the land market are in extreme cases and promise either a compulsory collapse and a social blast in the countryside, or immediate prosperity and the attraction of multibillion-dollar investment.

Noteworthy conducted by Kyiv International Institute of Sociology poll of citizens, whether they own land, and separately — land owners random sample representative of the population of Ukraine. According to sources, the sample was stratified by oblast, three-tier, random, and represented all owners of land parcels of Ukraine [17]. Among the polled 1/3 of the shareholder and more than 1/2 of the general population, it is believed that lifting the moratorium will bring benefits to the country's economy. Our analysis makes it clear that, in the long run, the welfare of the population, in particular, 23 %, is allocated to the development of small agricultural entrepreneurship, 13 % to the development of infrastructure in rural areas and an increase of 9 % of tax revenues to the state budget through land sales. Working in real terms, the owners of shares, which is about 37 % of the respondents, do not predict any



changes at all, and along with them ordinary citizens (about 26 %) lose their opinions on lifting the moratorium [8].

According to the statistics of the Ministry of Justice, in 2017, the same number of areas will be executed through long term lease for 50 years and the number of concluded contracts for the emphyteusis will be about 40 thousand and the same number of contracts for a total area of 300 thousand hectares. The development of such events in the land market of Ukraine shows the activation of shadow schemes, since the execution of contracts for 50 years and emphyteusis de facto signifies the sale of land plots [11, p. 128–130]. This is due to the growing poverty of the rural population, the collapse of infrastructure in the countryside.

It is clear that the possibility of buying and selling land under conditions of globalization will increase the efficiency of agricultural enterprises, promote the growth of the rural economy, the agrarian sector, increase the export potential of the country, and facilitate access to loans for small and medium sized businesses.

In particular, opening a land market for foreign investors will increase demand for land and provide more competitive market prices for this resource, which potentially will improve the economic well-being of citizens who have agreed to sell land.

Ratification of the Association Agreement with the EU, Ukraine's accession to the WTO requires adaptation of the land legislation of Ukraine to world and European requirements. Therefore, the issue of completing the land reform, creating a full-fledged agricultural land market is urgent in its decision. In the European Union, land is a commodity with almost free circulation. International and European investors will fully invest their resources in the development of Ukrainian agribusiness when they feel the security of their assets.

However, the abolition of the moratorium on the sale of agricultural land

can lead to dissatisfaction of the rural population. There are fears that foreigners and agricultural holdings will buy land. The experience of foreign countries shows that land ownership is associated with many legal, economic and political risks, which, in turn, depend on the overall investment climate in the country. It is interesting the experience of Poland, where it is forbidden to sell land to foreign citizens and set the maximum size of land holdings no more than 300 hectares per person. Purchase of land is allowed to citizens who live in the area for five years, with the obligation to cultivate the purchased land is 10 years. The Balkan countries also have a ban on the sale of land to foreigners. It should be understood that this issue is rather sensitive and needs to be thoroughly investigated, as the land market needs to be protected from speculators by strengthening a number of draft laws.

At present, the main type of sale of land in Ukraine is auctions [9, c. 305], where buyers, sellers and brokers representing their interests, bid and determine the price in real time or through an informal sales contract. This is a fairly transparent and efficient pricing mechanism, but combined with the high demand for land auction experience has shown that buyers made rates much higher than the real economic value of the land itself due to pressure from other participants. It is important the definition of the value of land, influenced by a combination of factors: macroeconomic factors, living standards of the population, investment climate, social norms and demographic features of the population, measures of state regulation, natural features, physical characteristics of land plots. The main aspect is that the actual cost of land differs from the size of the land plot. Distinguished land plots are much less in demand, so individual units may not be needed by anyone except the tenant. In this case, there is no need to offer a land price higher than the

cadastral value. It is clear that on the leased land the producer is not motivated to invest long-term investments. However, without creating a robust institutional and regulatory framework of functioning market and real protection of the rights of owners free market can not work and will not. If we talk about the assessment by the owners of shares of the probability of various negative consequences of the moratorium cancellation directly for them and their families to some extent depends on the financial situation of the household. In this regard, it is important to understand that the legislative regulation of the opening of the land market can not save all households without exception from systemic risks that are relevant to all spheres or are an objective component of a market economy.

It should be noted that some of the most frequently mentioned threats are already regulated by Ukrainian legislation, or may be minimized through the adoption of relevant laws. According to the current legislation, foreigners, regardless of the moratorium, do not have a right to acquire land for agricultural purposes (Part 5 of Article 22 of the Land Code of Ukraine). Other risks are manifested in the danger of concentration of land owned by a small number of people and displacement of small agricultural businesses, and may also be minimized by appropriate precautionary measures in the development and adoption of a law on the circulation of agricultural land. However, even in the absence of such measures, the danger of the introduction of the land market can not be negative, since only 12 % of share holders intend to sell their land during the first two years (of which 8 % of the land, and 4 % of it) [17].

Representatives of the United Nations Agricultural Agency in 2014 submitted a report on the purchase of land in the poorest countries, which states that such a trend can lead to dangerous consequences; retarded development of

the country will not be able to independently provide their own food products. Specialists of the FAO note that only in the first half of 2011 sold almost 25 million hectares of agricultural land, which exceeds half of the cultivated land in Europe [17]. According to a source in 2012, highly developed countries acquired or leased another 30 million hectares of agricultural land [3].

In eastern European countries since the opening of the land market, land prices have increased by 4-5 times. Over the past 15 years, the land market has multiplied GDP, living standards and property prices. This is just an example, and our state must come from real opportunities and situations that are inherent in the Ukrainian economy.

Summing up this research it should be noted that the land legislation of Ukraine provides for a number of measures on legal regulation of land resources, their formation, functioning, protection and control. However, the action of the objective laws of globalization cannot be canceled by any specific conditions and peculiarities of national development, no crisis states and internal transformations. Without the existence of a land market, the transformation of land relations, like European ones, cannot be considered logically complete. Today, one of the important tasks of the current land reform in Ukraine is the inclusion of such a resource as land for economic turnover and the development of transparent instruments for its regulation. Considering the land market apart from the country's economy and its investment climate is impossible, therefore, the immediate establishment of a special legal regime for the use of land, which provides enhanced protection of land, limiting the possibilities for their withdrawal from agricultural circulation, and increasing the fertility of soils, is necessary. The opening of the land market can really give a boost to the Ukrainian agricultural sector.

REFERENCES:

1. Robertson R., Scholte J. (2007). Encyclopedia of Globalization. N. Y. Lnd. Routledge. Vol. 2. F to M. XVII. P. 427–845. [online]. Available at: [http://www.clmeconomia.jccm.es/pdfclm/...](http://www.clmeconomia.jccm.es/pdfclm/)
2. Jones A. (2006). Dictionary of Globalization. Cambridge, UK. Malden, MA, USA. Polity. P. 258. [in English].
3. Dankevych, V. (2014). *Svitovi tendentsii rozvytku rynku zemel silskobospodarskoho pryznachennia* [The modern trend in the market of agricultural land]. 1, P. 121–125. [online]. Available at: [http://natureus.org.ua/repec/archive/1\\_2014/21.pdf](http://natureus.org.ua/repec/archive/1_2014/21.pdf). [in Ukrainian].
4. Martyniuk, M. (2016). *Ukraina vtratyła na moratorii \$43 mlrd* [Ukraine loses \$ 43 billion on moratorium]. Ekskluzyvy. 23 hrudnia. [online]. Available at: <http://AgroPortal.ua>. [in Ukrainian].
5. Verkhovna Rada Ukrainy (2016). *Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do rozdlu Kb «Perekhidni polozhennia» Zemelnogo kodeksu Ukrainy shchodo prodovzhennia zaborony vidchuzhennia silskobospodarskykh zemel»* [Law of Ukraine «On Amendments to Section X» Transitional Provisions «of the Land Code of Ukraine on the Extension of the Prohibition of Alienation of Agricultural Land]. [online]. Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1669-19>. [in Ukrainian].
6. Verkhovna Rada Ukrainy (2002). *Zemelnyi kodeks Ukrainy* [Land Code of Ukraine]. [online]. Available: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2768-14/page>. [in Ukrainian].
7. Zyhrii, O. (2016). *Vplyv moratorii na prodazh zemel silskobospodarskoho pryznachennia* [Influence Moratorium on Sale of Farmland]. Aktualni problemy pravoznavstva [Actual Problems of Law]. Ternopil. Vypusk 3 (7). P. 64–69. [online]. Available: <http://www.tneu.edu.ua/uf/scientific-journal-uf>. [in Ukrainian].
8. Zyhrii, O. (2017). *Deiaki pytannia shchodo vplyvu moratorii na stanovlennia ta rozvytok rynku zemli v Ukraini* [Some Questions about Impact of Moratorium on Formation and Development of Land Market in Ukraine]. Ekonomika ta suspilstvo [Economics and Society], 8. [online]. Available: <http://economyandsociety.in.ua>. [in Ukrainian].
9. Zyhrii, O. (2017). *Elektronna platforma zemelnykh auktsioniv: problemy zastosuvannia* [E-platform for land auctions: application problems]. Materialy II Mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Ukraina v umovakh reformuvannia pravovoi systemy: suchasni realii ta mizhnarodnyi dosvid» [Materials of II International science-practice conf. «Ukraine in the context of re-forming the legal system: current realities and international experience»]. Ternopil. Ekonomichna dumka. P. 305–308. [in Ukrainian].
10. Karakhian, K. (2017). *Pravovi zasady konkurentnogo prodazhu zemelnykh dilianok v ukraini* [Legal bases of competitive sale of land plots in Ukraine]. avto-ref... kand. yuryd. nauk: 12.00.06. Kyiv. P. 21. [in Ukrainian].
11. Lysanets, O. (2016). *Shchodo vplyvu moratorii na stanovlennia y rozvytok rynku zemli v Ukraini* [Concerning the moratorium on the establishment and development of the land market in Ukraine]. Porivnialno-analitychne pravo : nauk. fakh. vyd. [Comparative-analytical law: Sciences. profession. kind.]. 3. P. 128–130. [in Ukrainian].
12. Fakty (2017). *Memorandum z MVF: pensijna reforma, prodazh zemli i proslushka dlia NABU* [IMF Memorandum: Pension Reform, Land Sale and Prowl for NABU]. [online]. Available at: <http://fakty.ictv.ua/ua/ukraine/20170404-memorandum-z-mvf-pensijna-reforma-prodazh-zemli-i-proslushka-dlya-nabu>. [in Ukrainian].
13. Radziievska, S. (2015). *Hlobalna ekonomika* [Global Economics]. Konspekt lektsii dlia studentiv ekonomichnykh napriamiv pidhotovky usikh form navchannia [A summary of lectures for students of economic areas for the preparation of all forms of education]. K. SIK HRUP UKRAINA. 344 p. [in Ukrainian].
14. Osaulenko, O. (2012). *Statystychnyi sborichnyk Ukrainy za 2011 rik* [State. Committee of Statistics of Ukraine]. Derzh. komitet statystyky Ukrainy [Statistical Yearbook of Ukraine for 2011]. K. 559 p. [in Ukrainian].
15. World Food and Agriculture 2012 [online]. Available at: <http://www.fao.org/economic/ess/ess-publications/ess-yearbook/yearbook2012/en>.
16. Nivievskiy, O. (2017). *Zemelna reforma 2017: proval chy uspik i chobo ochikuvaty?* [Land reform in 2017: failure or success and what to expect?]. [online]. Available at: <http://agroportal.ua/ua/views/blogs/zemelnaya-reforma-2017-proval-ili-uspek-i-chego-ozhidat>. [in Ukrainian].
17. Agravery (2018). *Zniattia moratorii na prodazh zemli silskobospodarskoho pryznachennia — ne na chasi* [The Lifting of the Moratorium on the Sale of Agricultural Land is not Timely]. [online]. Available at: <http://agroportal.ua/ua/news/ukraina/nardep-ksu-prinyal-vernoe-reshenie--dlya-otkrytiya-rynka-zemli-ne-vremya>. [in Ukrainian].



УДК: 347.77

**Стефанчук Микола Олександрович**

*Старший науковий співробітник  
Київського національного університету  
імені Тараса Шевченка,  
кандидат юридичних наук, доцент*

## ОХОРОНА УКРАЇНСЬКИХ ТОРГОВЕЛЬНИХ МАРОК В КРАЇНАХ ЄС

**Stefanchuk M. O. Protection of Ukrainian Trade Markets in EU Countries**

**Abstract.** In the article the author investigates issues of legal regulation of the practice of trade mark protection in the legislation of the EU member states and the peculiarities of the protection of trade marks in the EU member states. The author expressed a number of judgments, which allow more fully to reveal the essence of the phenomenon of further strengthening the practice of improving the legislation of Ukraine in this area.

**Key words:** *protection of intellectual property rights, trade mark, Ukraine, EU.*

Нова модель успішного економічного розвитку сучасних держав у світі базується на трьох основних факторах: довгостроковому прогнозуванні, оптимізації процесу досягнення цілей та стимулюванні інтелектуального капіталу. Інтелект та результати інтелектуальної та творчої діяльності почали відносити до категорії національного багатства. Інтелектуальна власність як загальнолюдський доробок та продукт розумової праці наших сучасників у всіх сферах життя перетворюється на найважливішу складову наукоємної моделі розвитку економічного сектора.

Термін «інтелектуальна власність» напроваджує нас до зводу правових доктрин, які регулюють використання різних видів ідей і товарних знаків [2, с. 112]. Економічна та культурна вага цих прав останнім часом стрімко зростає, оскільки інтелектуальний капітал, як і інші види капіталу, потребує правового захисту в ринковій економіці.

Належне здійснення прав інтелектуальної власності на торговельні марки розглядається світовою спільнотою як невід'ємна умова ефективного розвитку економіки, важливий фактор підвищення конкурентоспроможності про-

дукції, захисту від недобросовісної конкуренції, а усунення недоліків у правовому регулюванні охорони торговельних марок є одним із завдань законопроектної роботи у даній сфері.

Ще більш актуальним є питання удосконалення правової охорони торговельних марок стас у зв'язку із процесом прийняття змін до законодавства про інтелектуальну власність, в тому числі законодавства у сфері охорони торговельних марок, та роботою щодо внесення змін до Цивільного кодексу України [5].

В контексті цього важливим є порівняльно-правові дослідження у даній сфері та врахування досвіду зарубіжних країн щодо врегулювання спеціальних питань охорони торговельних марок. Саме тому метою цієї статті є аналіз міжнародно-правових документів, які застосовуються до охорони українських торговельних марок в країнах ЄС.

Окремі питання охорони торговельних марок за законодавством ЄС та його держав-членів знаходили окреме висвітлення у наукових дослідженнях, які проводилися Т. С. Демченко [2], Ю. М. Капіцею [3], О. П. Орлюк [4] та іншими.

Приведення національного законодавства у відповідність до положень Угоди ТРІПС та адаптації з законодавством країн ЄС зумовлено міжнародними зобов'язаннями України та прагненням українського законодавця гармонізувати національну нормативну базу присвячену інтелектуальній власності з міжнародно-правовими нормами.

Як слушно зазначає Т. С. Демченко ЦК України зберіг тенденцію використання єдиного поняття для характеристики позначення товарів та послуг [2, с. 115]. Таким поняттям стала «торговельна марка». Це зумовлено по-перше необхідність заміни терміну «знак» для товарів та послуг більш стислою категорією загальною по відношенню до товарного знака та знака обслуговування; по-друге потреба у приведенні національного законодавства у відповідність з вимогами міжнародних правових актів не лише шляхом внесення відповідних змін до змісту правових документів, але й через імплементацію вжитих ними правових термінів.

Зокрема в Угоді ТРІПС для характеристики товарних позначень застосовується поняття «trade name» — торговельна марка переклад якого на державну мову став новою назвою товарних позначень правова охорона яких забезпечується ЦК України [4, с. 45].

Правова охорона торговельним маркам у ЄС надається на двох рівнях. На національному рівні законодавство країн-учасниць має бути узгодженим із Директивою № 2008/95/ЄС «Про наближення законодавства держав-членів, що стосується торговельних марок» від 22.10.2008 р., а на рівні Спільноти торговельні марки охороняються відповідно до Регламенту № 207/2009 від 26.02.2009 р. про торговельну марку Спільноти.

Сьогодні усі держави-члени ЄС прийняли відповідні законодавчі акти для імплементації норм Першої Директиви 89/104/ЄЕС Ради від 21.12.1988 р.

про наближення законодавства держав-членів, що стосується торговельних марок, хоча це не обов'язково свідчить про їх вичерпність або узгодженість. Дана Директива була замінена Директивою 2008/95/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 22.10.2008 р. про наближення законодавства держав-членів, що стосується торговельних марок у державах-членах ЄС, згідно зі ст. 17 якої це не змінює зобов'язань держав-членів щодо строків імплементації у національне законодавство скасованої Директиви, а посилання на норми Директиви 89/104/ЄЕС розглядаються як посилання на норми Директиви 2008/95/ЄС.

Формами імплементації актів ЄС у сфері охорони торговельних марок у законодавстві держав-членів є закони та підзаконні нормативно-правові акти, деякі з яких видаються у порядку делегування владних повноважень. У законодавчих актах окремих держав-членів, спрямованих на узгодження національного законодавства із положеннями Директиви, врегулюванню підлягали, зокрема, питання:

- 1) визначення поняття торговельної марки та її об'єктів, абсолютних та відносних підстав відмови у правовій охороні;
- 2) порядку проведення формальної експертизи та експертизи по суті, строків охорони;
- 3) визнання реєстрації недійсною та її скасування [6, с. 185].

У відповідних національних законах закріплено окремі норми або розділи щодо охорони колективних торговельних марок, а також норми, що визначають порядок міжнародної реєстрації торговельних марок та торговельних марок Спільноти. Тенденціями розвитку законодавства ЄС у сфері охорони торговельних марок є внесення змін та вжиття заходів, спрямованих на зближення національних систем охорони торговельних марок із системою торговельних марок Спільноти, по-



дальше узгодження положень Директиви 2008/95 та Регламенту ЄС 207/2009 з метою зменшення розходжень у межах системи охорони торговельних марок в Європі у цілому [10].

Під час входження нових держав до Європейського Союзу виникає необхідність вирішення проблеми співвідношення права на торговельну марку Спільноти та прав на національні торговельні марки, а також інші права. Питання щодо узгодження законодавства у зв'язку із розширенням ЄС регламентовано ст. 165 Регламенту ЄС № 207/2009.

Основними питаннями, що потребують узгодження, є:

1) поширення дії права на торговельну марку Спільноти на територію нових-держав членів, зокрема визначення моменту, з якого право на торговельну марку Спільноти починає діяти на території нової держави-члена;

2) застосування абсолютних підстав відмови у правовій охороні торговельній марці Спільноти під час процедури реєстрації у зв'язку із відмінностями у законодавстві нової держави-члена, зокрема визначення часових меж застосування даних підстав;

3) урахування права пріоритету під час застосування підстав відмови у реєстрації торговельній марці Спільноти та визначення часових меж опротестування заявки у зв'язку із відмінностями у законодавстві нової держави-члена;

4) щодо визнання недійсною реєстрації торговельної марки Спільноти на території нової держави-члена у зв'язку із наявністю більш раннього права, набутого у новій державі-члені;

5) щодо заборони використання торговельної марки Спільноти на території нової держави-члена у зв'язку із наявністю більш раннього права, набутого у новій державі-члені [8].

Таким чином, євроінтеграційний шлях розвитку України потребує вирішення питання чинності права на торговельну марку Спільноти на території

України, його співвідношення із правом на національну торговельну марку та іншими раніше існуючими правами, а також встановлення правил застосування щодо торговельної марки Спільноти, підстав відмови у правовій охороні, подання заперечення проти заявки під час процедури реєстрації, визнання недійсною реєстрації, заборони використання у зв'язку із відмінностями у законодавстві ЄС та України.

Стосовно співвідношення правової охорони об'єктів торговельних марок та об'єктів авторського права підпунктом III) п. с) ч. 4 ст. 4 Директиви 2008/95/ЄЕС встановлено, що держава-член може передбачити відмову у реєстрації торговельної марки або визнання її недійсною, коли використання такої торговельної марки може бути заборонено на підставі раніш набутого авторського права. Аналогічну норму закріплено у п. с) ч. 2 ст. 53 Регламенту ЄС № 207/2009. При цьому відомства відмовляють у реєстрації торговельних марок, якщо останні порушують авторське право іншої особи.

Практика відомств держав-членів ЄС не є однозначною стосовно реєстрації у якості торговельних марок об'єктів авторського права у тих випадках, коли об'єкт авторського права перейшов у суспільне надбання [9].

Згідно з підпунктом IV) п. с) ч. 4 ст. 4 Директиви 2008/95/ЄЕС встановлено, що держава-член може передбачити відмову у реєстрації торговельної марки або визнання її недійсною, коли використання такої торговельної марки може бути заборонено на підставі раніш набутого права промислової власності. Аналогічну норму закріплено у п. d) ч. 2 ст. 53 Регламенту ЄС № 207/2009.

Відповідно до законодавства держав-членів ЄС питання про запобігання зіткненню прав на промислові зразки та торговельні марки, що є актуальним і для України, необхідно вирішувати з точки зору законодавства про торговельні мар-

ки або застосовувати законодавство про недобросовісну конкуренцію.

Згідно зі ст. 2 Першої Директиви ЄС 89/104/ЕЄС від 22.10.2008 р. торговельна марка може складатися з будь-яких позначень, які можливо представити у графічній формі. Фахівці Європейського суду коментують дану норму так: позначення, яке не може сприйматися за допомогою зору, може бути товарним знаком лише у випадку, якщо його можна відобразити графічно, за допомогою фігур, ліній або письмових позначень і, що дуже важливо, якщо це відображення буде ясним, однозначним, закінченим, легко доступним, зрозумілим, довговічним та об'єктивним [7, с. 11].

Проте методи графічного представлення нетрадиційних видів знаків не є уніфікованими і остаточно нормативно ще не закріплені у законодавстві ЄС. Для прикладу, відомство Норвегії, приймаючи голограми на реєстрацію у якості торговельних марок, публікує їх як зображувальні знаки у бюлетені товарних знаків. Один із можливих способів представлення даної категорії позначень — їх детальний словесний опис з наданням у вигляді зображень покадрових ескізів із вказівкою, під яким кутом видно те чи інше зображення.

У деяких юрисдикціях (зокрема у Франції) допускається реєстрація звукових позначень. У більшості випадків для реєстрації звук має бути представлений графічно, за допомогою нотного запису або словесного опису. Окрім цього допускається надання копії цього звуку на аудіоплівці чи на електронному носії. У випадку немuzикального звуку заявка повинна включати характеристики звуку або діаграму частот та супроводжуватися звуковою доріжкою, записаною на аудіо-носії.

Станом на сьогодні не існує якогось переважного підходу щодо графічного представлення даного виду позначень, тому відомства застосовують різноманітні способи або їх комбінації. Окремі

юрисдикції, наприклад у країнах, Бенілюксу, приймали для реєстрації смакові позначення. Графічним представленням такого позначення може бути опис та вказівка на те, що він стосується смакового позначення [1, с. 63]. Однак міжнародна правова охорона торговельних марок і досі не є досконалою. Серед найбільш поширених проблем цієї охорони можна виділити:

1) відсутність єдиних способів оцінки схожості до ступеня змішування на відміну від звичайних асоціацій в контексті порушення прав на торговельну марку;

2) вироблення критеріїв належного використання торговельної марки з метою збереження прав на марку;

3) обсягу охорони загальновідомих торговельних марок у разі використання на несхожих товарах [8].

З урахуванням вищевикладеного можна стверджувати, що для узгодження норм національного законодавства з нормами європейських стандартів у галузі охорони нетрадиційних видів торговельних марок необхідно визначитися яким чином слід законодавчо закріплювати вимогу про графічне представлення позначення торговельної марки і таким чином робити її обов'язковою. Окрім цього слід визначитися із способами представлення нетрадиційних видів товарних знаків.

Необхідною також є і більш детальна конкретизація переліку підстав відмови у правовій охороні. Норми щодо охорони колективних торговельних марок доцільно закріпити у окремій статті відповідного Закону. Потребує удосконалення порядок проведення експертизи торговельних марок, визначений у законодавстві України, оскільки у державах-членах ЄС та під час реєстрації торговельної марки Спільноти не здійснюється обов'язкова експертиза щодо наявності відносних підстав відмови у правовій охороні, хоча і проводиться відповідний пошук, адже дане

питання може розглядатися на етапі розгляду заперечення щодо заявки.

В Україні Відомство може протиставити заявці виявлені об'єкти прав третіх осіб. Тому необхідно більш чітко врегулювати питання щодо перевірки та посилення на відносні підстави відмови у правовій охороні торговельній марці у процедурі реєстрації шляхом внесення відповідних змін до Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» та Правил складання і подання заявки на видачу свідоцтва України на знак для товарів і послуг.

Досвід держав-членів ЄС показує, що вирішення питання про наявність відносних підстав відмови у правовій охороні (щодо більшості таких підстав) слід ви-

носити на стадію опротестування заявки володільцями більш ранніх прав. Деякі відомства держав-членів ЄС повідомляють володільців більш ранніх прав про результати пошуку щодо наявності відносних підстав для відмови у правовій охороні, крім того, у законодавстві більшості держав-членів ЄС передбачено опублікування відомостей про заявку.

Тому доцільно розглянути питання щодо закріплення норми про повідомлення відомством власників більш ранніх прав щодо заявки, а також удосконалити порядок ознайомлення інших осіб із матеріалами заявки, передбачивши у законодавстві України норми про публікацію відомостей про заявки на торговельні марки, в тому числі он-лайн.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Герман П. Нетрадиционные обозначения (регистрация в качестве товарных знаков за рубежом) / П. Герман // Интеллектуальная собственность. Промышленная собственность. — 2007. — № 4. — С. 63–72.
2. Демченко Т. С. Охорона товарних знаків (порівняльно-правовий аспект): монографія. 2-е видання / Т. С. Демченко. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. — 208 с.
3. Право інтелектуальної власності та законодавство Європейського Союзу / Ю. М. Капіца, С. К. Ступак, В. П. Воробйов [та ін.] ; за ред. Ю. М. Капіци. — К. : Слово, 2006. — 1104 с.
4. Правове забезпечення сфери інтелектуальної власності в Україні в контексті Європейської інтеграції: концептуальні засади : монографія / В. С. Дроб'язко, А. В. Міндрул, О. О. Тверезенко [та ін.] ; за ред. О. П. Орлюк. — К. : Лазурит-Поліграф, 2010. — 464 с.
5. Проект Закону: Про внесення змін до деяких законодавчих актів з питань інтелектуальної власності № 7205 від 04.10.2010 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4\\_1?pf3511=38675](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=38675).
6. Рассомахина О. А. Удосконалення порядку розгляду заявок на торговельні марки із врахуванням досвіду Європейського Союзу

- / О. А. Рассомахина // П'яті цивілістичні читання, присвячені 85-річчю з Дня народження професора О. А. Підпригори, 31.03.2011 р. : збірник наукових праць. — К., 2011. — С. 185–188.
7. Фюнер А. Регистрация и использование товарных знаков украинских предприятий в Европе — новые возможности / Александр фон Фюнер // Интеллектуальная собственность. — 2004. — № 8. — С. 11–19.
8. Arnaud Folliard-Monguiral, David Rogers. The Community Trade mark and design system and the enlargement of the European Union // European Intellectual Property Review. — 2004. — 26 (2). — P. 48–58.
9. Trademarks and Their Relation with Literary and Artistic Works [Електронний ресурс] / Standing Committee on the law of trademarks, industrial designs and geographical indications (SCT/18/4, 12-th of September, 2007), 18-th Session Geneva, November 12 to 16, 2007, 5p. Режим доступу: [http://www.wipo.int/meetings/en/details.jsp?meeting\\_id=13322](http://www.wipo.int/meetings/en/details.jsp?meeting_id=13322).
10. Working document on the Future revision of the Trade Mark system in the European Union, Council of the European Union, № 8767/10 PI 42, of 21 April 2010 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/10/st08/st08767.en10.pdf>.

#### REFERENCES:

1. German P. (2007). *Netradicionnye oznachenija (registracija v kachestve tovarnyh znakov za rubezhom)* [Non-traditional designations (registration as

- trademarks abroad)]. *Intellektual'naja sobstvennost'. Promyslennaja sobstvennost'* [Intellectual property. Industrial property]. No 4.



- P. 63–72. [in Russian].
2. Demchenko T. S. (2005). *Okhobrona tovarnykh znakiv (porivniialno-pravovyi aspekt): monografiiia. 2-e vydannia* [Protection of trademarks (comparative legal aspect): monograph. 2<sup>nd</sup> edition]. Kyiv: Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine named after V. Koretsky. 208 p. [in Ukrainian].
  3. Kapitsa Yu. M., Stupak S. K., Vorobiov V. P. (2006). *Pravo intelektualnoi vlasnosti ta zakonodavstvo Yevropeiskoho Soiuzu* [Intellectual Property Law and European Union Law]. Yu. M. Kapitsa (Ed.). Kyiv: Slovo. 1104 p. [in Ukrainian].
  4. Drobiazko V. S., Mindrul A. V., Tverezenko O. O. (2010). *Pravove zabezpechennia sfery intelektualnoi vlasnosti v Ukraini v konteksti Yevropeiskoi intebratsii: kontseptualni zasady: monografiiia* [Legal Provision of Intellectual Property in Ukraine in the Context of European Integration: Conceptual Principles: a monograph]. O. P. Orliuk (Ed.). Kyiv: Lazuryt-Polihraf. 464 p. [in Ukrainian].
  5. Verkhovna Rada Ukrainy (2010). *Proekt Zakonu: Pro vnesennia zmin do deiaknykh zakonodavchykh aktiv z pytan intelektualnoi vlasnosti № 7205 vid 04.10.2010 r.* [Draft Law: On Amendments to Certain Legislative Acts on Intellectual Property No. 7205 dated 04.10.2010]. [online]. Available at: [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/web2/webproc4\\_1?pf3511=38675](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/web2/webproc4_1?pf3511=38675). [in Ukrainian].
  6. Rassomakhina O. A. (2011). *Udoskonalennia poriadku rozghliadu zaiavok na torhovelni marky iz vrakhuванням dosvidu Yevropeiskoho Soiuzu* [Improving the order of examining applications for trademarks taking into account the experience of the European Union]. Piati tsyvilistychni chytannia, prysviacheni 85-richchiu z Dnia narodzhennia profesora O. A. Pidopryhory, 31.03.2011 r.: zbirnyk naukovykh prats [Fifth civilizational readings devoted to the 85th anniversary of the birth of Professor O. A. Podopogory, 31.03.2011 p.: collection of scientific works]. Kyiv. P. 185–188. [in Ukrainian].
  7. Fjuner A. (2004). *Registracija i ispol'zovanie tovarnykh znakov ukraïnskikh predpriatij v Evrope — novye vozmozhnosti* [Registration and use of trademarks of Ukrainian enterprises in Europe — new opportunities]. *Intellektual'naja sobstvennost'* [Intellectual Property]. No 8. P. 11–19. [in Russian].
  8. Arnaud Folliard-Monguiral, David Rogers (2004). The Community Trade mark and design system and the enlargement of the European Union. *European Intellectual Property Review*. 26 (2). P. 48–58.
  9. Trademarks and Their Relation with Literary and Artistic Works. Standing Committee on the law of trademarks, industrial designs and geographical indications (SCT/18/4, 12-th of September, 2007), 18-th Session Geneva, November 12 to 16, 2007, 5p. [online]. Available at [http://www.wipo.int/meetings/en/details.jsp?meeting\\_id=13322](http://www.wipo.int/meetings/en/details.jsp?meeting_id=13322).
  10. Working document on the Future revision of the Trade Mark system in the European Union, Council of the European Union, № 8767/10 PI 42, of 21 April 2010. [online]. Available at <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/10/st08/st08767.en10.pdf>.



УДК 341

**Костенко Катерина Олександрівна**  
*Київський національний університет  
імені Тараса Шевченка,  
магістр права*

## **МІЖНАРОДНІ АСПЕКТИ НАБУТТЯ ПРАВ НА ТОРГОВЕЛЬНІ МАРКИ В ІНОЗЕМНИХ КРАЇНАХ**

**Kostenko K. O. International Aspects of Acquisition of Rights to Trademarks in Foreign Countries**

**Abstract.** This article is devoted to studying the emerging practical problems of trademarks registration in foreign countries. Features of registration according to the Madrid system of the international registration of trademarks and registration of the trademark of EU are analyzed. In addition, the national procedures for registering is also explored from the point of view of their attractiveness.

**Key words:** *international registration of trademarks, international application, applicant, Madrid system.*

**Постановка проблеми.** Зважаючи на реалії розвитку інтелектуальної власності в усьому світі, постає важливе питання щодо можливості реалізації своїх прав на реєстрацію об'єктів інтелектуальної власності, а саме на торговельні знаки (марки), як на території України, так і в зарубіжних країнах.

Оскільки дія правової охорони торгової марки обмежена територією тієї країни, в якій вона зареєстрована, міжнародні та національні законодавства більшості країн надають право і дозволяють здійснювати реєстрацію торгової марки для нерезидентів. У різних країнах відрізняються вимоги до процедури подачі товарного знаку на реєстрацію, розгляд заявки, його реєстрації і підтримці в силі зареєстрованих товарних знаків.

У разі реєстрації товарного знаку у ряді держав, виникає багато наступних проблем:

1) заявка повинна подаватися на мові держави, в якій проводиться реєстрація;

2) листування також ведеться на мові тієї країни до якої подані документи на реєстрацію знаку;

3) є особливості процедури оплати мит, а для платежів використовується різна валюта;

4) необхідність дотримання вимог і термінів визначеним законодавством кожної країни.

Таким чином, цей шлях може бути придатний лише тоді, коли цікавлять тільки 1–2 країни. Світова практика показує, що найбільш ефективні компанії вважають за краще йти на реєстрацію відразу в безлічі країн. Це істотно зберігає кошти і дозволяє просувати свої торговельні знаки на нові ринки.

У зв'язку з цим, у 1891 році, було розроблено спеціальну Угоду про міжнародну реєстрацію знаків, підписання якої відбулося в Мадриді. По деяких аспектах реєстрації товарних знаків у 1989 році був підписаний і Протокол до Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків [1].

Також запроваджено отримання єдиної торгової марки на території Європейського союзу, яка має більш спрощену та унітарну систему отримання правової охорони для 28 країн ЄС.

Окрім, цього важливим питанням постає можливість отримання правової охорони знаку за національною процедурою, оскільки, багато країн не є у складі ЄС та не приєдналися до Мадридської угоди та Протоколу.

**Мета цієї статті** полягає у визначенні різних можливостей для отримання свідоцтва на знак для товарів та послуг (товарну марку) у різних країнах світу. Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких завдань:

- 1) вивчення особливостей подачі заявки згідно з Мадридською системою про міжнародну реєстрацію знаків;
- 2) особливості подачі Торговельної марки Європейського союзу;
- 3) вивчення національних процедур реєстрації торгової марки у різних країнах.

**Стан дослідження.** До науковців, які досліджували дане питання можна віднести М. В. Паладія, О. П. Орлюка, О. А. Підпригору, П. П. Крайнева та інших. Основу для написання даної статті склали законодавство в сфері інтелектуальної власності та міжнародно-правові договори.

**Виклад основного матеріалу.** Систему міжнародної реєстрації знаків було започатковано у 1891 році укладанням Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків (Мадридська угода). Своєю розвитку вона набула з підписанням Мадридського Протоколу до Мадридської Угоди 1989 року (Мадридський Протокол). Сукупність цих двох процедур реєстрації товарних знаків отримала назву Мадридської системи міжнародної реєстрації товарних знаків [2].

Заявник який бажає отримати правову охорону знаку в декількох країнах повинен дотримуватися формальних вимог кожної із них, що ускладнюються різними процедурами, мовами, вимогами до заявки, терміном правової охорони.

З метою спрощення процедури реєстрації торгової марки на території кількох держав, а також мінімізації витрат часу та фінансів, було розроблено

та запроваджено Мадридську систему міжнародної реєстрації товарних знаків. Мадридська система міжнародної реєстрації знаків функціонує під егідою Всесвітньої організації інтелектуальної власності.

Мадридська система реєстрації вперше встановила уніфіковані правила міжнародної реєстрації знаків. Неучасть в Мадридській угоді таких країн, як Японія, Сполучені Штати Америки і Велика Британія значно ускладнювала захист товарних марок на світовому ринку. Було прийнято рішення про внесення поправок в Мадридську систему шляхом укладення Протоколу до Мадридської Угоди.

Мадридський протокол є відкритим міжнародно-правовим актом для всіх країн членів Паризької конвенції з охорони промислової власності [3]. Мадридський протокол діє як доповнення до Мадридської угоди і порівнянно з останнім містить такі умови:

- 1) надає міжнародній заявці базуватися не лише на національній реєстрації, але й на національній заявці (ст. 2 (1) Мадридського протоколу);
- 2) збільшує термін для прийняття рішення про відмову у наданні правової охорони знаку з 12 місяців до 18, а в окремих випадках, цей термін може бути збільшено (ст. 5 (2) Протоколу);
- 3) передбачає можливість перетворення міжнародної реєстрації в національні або регіональні заявки;
- 4) заявка може подаватися в Міжнародне бюро не тільки французькою, але й англійською та іспанською мовами;
- 5) передбачає, що не лише держава, але й деякі міжурядові організації можуть бути учасниками Протоколу (ст. 14 (1)).

Мадридський протокол містить принцип «Збереження Мадридської угоди», який передбачає, що відносини між двома країнами — учасницями Мадридської угоди регулюються Мадридською угодою (на них не поши-

рюються вищезазначені умови) і лише, якщо одна зі сторін є учасницею Мадридського Протоколу, то відносини із нею будуть регулюватимуться Мадридським Протоколом [4].

На сьогоднішній день до Мадридської системи входить 100 членів, що представляють 116 країн світу.

Основні переваги Мадридської системи:

1) спрощена процедура подачі документів на реєстрацію торгової марки, лише подання однієї заявки до Міжнародного бюро інтелектуальної власності через державне відомство у своїй країні, з переліком держав, де заявник має бажання отримати правовий захист;

2) можливість подавати міжнародну заявку на основі декількох національних свідоцтв або заявок (можливість використати базові свідоцтва або заявки для одної міжнародної заявки);

3) заявка на міжнародну реєстрацію подається на одній з офіційних мов: французькою, англійською або іспанською, а тому немає необхідності перекладати мовою кожної країни;

4) за проведення процедури реєстрації торговельної марки за Мадридською угодою у кількох країнах, заявник одразу сплачує національне мито на території своєї країни, а також міжнародне мито на рахунок Міжнародного бюро, у швейцарських франках;

5) термін експертизи заявки на міжнародну реєстрацію знаку обмежений 12 місяцями;

6) можливість територіального розширення міжнародної реєстрації торговельної марки в країні Мадридської угоди та протоколу, в яких торгова марка ще не зареєстрована.

Реєстрації товарних знаків за Мадридській угодою можлива тільки для товарних знаків, вже зареєстрованих в Україні. Подача заявки від імені вітчизняного заявника може здійснюватися за умовами Мадридської Угоди тільки на базі національної реєстрації. Вимоги до

змісту міжнародної заявки, передбачають обов'язковість підтвердження відомством країни походження, а саме дані, що приводяться в міжнародній заявці, відповідають даним національного реєстру [6].

Заявка на міжнародну реєстрацію знаку подається в Патентне відомство України, яке направляє її в Міжнародне бюро Всесвітньої організації інтелектуальної власності (МБ ВОІВ) (Женева, Швейцарія).

Патентне відомство України дає дозвіл на сплату міжнародного мита за подання заявки і направляє міжнародну заявку в ВОІВ, після чого останній проводить формальну експертизу заявки (щодо правильності оформлення заявки до переліку Міжнародної класифікації товарів і послуг). Після проведення формальної експертизи заявки ВОІВ передає заявку в національні відомства країн, в яких заявник має бажання зареєструвати знак.

Національні відомства країн проводять експертизу заявки на реєстрацію товарної марки по суті відповідно до чинного в цих країнах законодавства у області охорони товарних знаків.

Термін експертизи обмежений 12 (18) місяцями, протягом яких заявник отримує інформацію про захист своїх прав у всіх вказаних ним країнах або рішення про відмову в реєстрації міжнародного товарного знаку. Якщо відомство не вкладається в зазначений термін, ВОІВ рішення про відмову в реєстрації товарного знаку не приймає. Це безперечна перевага, якщо враховувати, що процедура експертизи в багатьох країнах тягнеться роками.

Після проведення експертизи національне відомство кожної країни повідомляє ВОІВ про можливість надання охорони знаку на її території (рішення Патентних відомств країн заявлених в міжнародній заявці).

Датою міжнародної реєстрації вважається дата подачі заявки на міжнарод-

ну реєстрацію в країні походження, тобто в Україні. Проте, якщо заявка поступає в Міжнародне бюро пізніше, ніж через два місяці з дати подачі в національне відомство, то в цьому випадку датою міжнародної реєстрації буде дата надходження заявки в міжнародне бюро. Всі зареєстровані знаки публікуються французькою мовою в журналі «Les Marques Internationales», який виходить щомісячно. Таким чином, національним відомствам немає необхідності проводити спеціальну публікацію про знаки, що діють на їх території, зареєстровані відповідно до Мадридської угоди [5].

Слід зазначити, що відповідно до Мадридської угоди, у разі припинення національної реєстрації знака продовж перших 5 років від дати його міжнародної реєстрації, подальше територіальне поширення такого знаку неможливе.

Також, особливістю міжнародної реєстрації торговельної марки є відсутність єдиного охоронного документа для такої міжнародної реєстрації. Це пов'язано з тим, що в деяких із країн торгова марка може бути зареєстрована, а в деяких така реєстрація неможлива (наприклад через більш ранню національну або міжнародну реєстрацію тождною або схожою торговою маркою на ім'я іншої особи). Відповідно, національні відомства так само не видають охоронні документи щодо міжнародних торгових марок і фактом реєстрації вважається публікація Міжнародного бюро ВОІВ в бюлетені та на офіційному веб-сайті про те, що дана торгова марка зареєстрована в відношенні до певної країни (певних країн) [7].

З огляду на вищезазначене, можна з впевненістю сказати, що Мадридська система міжнародної реєстрації знаків, має значні переваги для реалізації своїх потреб по відношенню до реєстрації торгової марки у багатьох країнах, що значно прискорює та спрощує процедуру отримання правової охорони.

Окрім Мадридської системи міжнародної реєстрації знаків, є можливість отримання Торгової Марки Європейського Союзу (EU trademark).

Реєстрація торгової марки Європейського Союзу здійснюється через ЕUIPO — Відомство з інтелектуальної власності Європейського Союзу. Зареєструвати торгову марку в ЄС може будь-яка фізична або юридична особа, яка має постійне місце проживання в одній з країн — учасниць Європейського Союзу, постійне представництво в одній з країн ЄС, або є резидентом країни-учасниці Паризької Конвенції. Процедура реєстрації ТМ Європейського Союзу становить близько 7–8 місяців.

Правова охорона ТМ Європейського Союзу надається на всій його території в 28 країнах, при поданні єдиної заявки на одній з офіційних мов Європейського Союзу (англійська, німецька, французька) та за єдиними формальними вимогами.

Специфіка ТМ Європейського Союзу полягає в тому, що її не можна обмежити дією виключно в одній країні. У разі приєднання нових членів до Європейського союзу, то правова охорона ТМ ЄС автоматично поширюється і на нових членів.

Недолік такої процедури полягає в тому, що у разі відмови в реєстрації в одній з країн ЄС, торгова марка автоматично отримує відмову в реєстрації в усіх інших заявлених країнах.

Після подачі заявки, вона проходить формальну експертизу і пошук. У разі виявлення схожих або тотожних торгових марок експерт повідомляє власника або заявника (якщо ТМ подані раніше, але ще не зареєстровані). Протягом 3-х місяців з дати публікації як власники і заявники таких ТМ, так й інші особи можуть подати протест проти такої заявки. Якщо протест не надійшов, торгова марка реєструється.

Відповідно до законодавства Торгова Марка Європейського Союзу дійсна

протягом десяти років і кожні 10 років є можливість продовжити її на такий самий термін. Також важливою умовою після реєстрації торгової марки, почати її використовувати хоча б в одній з країн на протязі п'яти років.

З огляду на зазначене, переваги реєстрації ТМ Європейського Союзу є значними, якщо необхідно ведення бізнесу по всій території Євросоюзу. У разі, якщо діяльність розповсюджується тільки на територію декілька країн ЄС, то така процедура міжнародної реєстрації знаку є менш доцільною [8].

Окрім, заявлених вище двох шляхів для отримання правової охорони знаку у зарубіжних країнах, важливе місце посідає національна процедура реєстрації знаків.

На прикладі, розглянемо можливість отримання правової охорони у США. Реєстрація ТМ здійснюється шляхом подачі заявки в USPTO (Відомство США по патентах і торгових марках). Особливістю реєстрації знаку є визначення заявником підстав для реєстрації торгової марки. Зокрема, першою підставою є *Use in commerce*, що може бути дійсно тільки в разі комерційного використання на території США на момент подачі заявки. Другою підставою є *Intent to use*. Відповідно до цього підставою реєструються ТМ, які будуть використані після реєстрації. У цьому випадку протягом 6 місяців з дати рішення заявник повинен надати докази використання торговельної марки (Statement of Use) або клопотання про продовження строку для надання доказів.

Якщо заявка відповідає формальним вимогам, їй присвоюється серійний номер, після чого проводиться експертиза. У разі відмови в реєстрації, заявник має право надати аргументовану відповідь протягом 6 місяців. Інформація про реєстрацію ТМ публікується в Офіційному Бюлетені Патентного Відомства США.

Слід зазначити, що в США існує вимога обов'язкового використання торго-

вельної марки щодо всіх товарів і послуг, для яких знак був зареєстрований протягом дії свідоцтва. Для такого підтвердження на п'ятому році дії торгової марки повинна бути подана відповідна декларація з доказом використання товарного знака (Declaration of Use) або пояснення причини невикористання (Excusable Nonuse). Якщо декларація прийнята — реєстрація залишається чинною на залишок десятирічного терміну [9].

Також розглянемо подачу заявки на реєстрацію торговельної марки в Канаді. На відміну від США, подача заявки можлива лише у національне патентне відомство, оскільки Канада не є стороною Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків та Протоколу до неї.

Канадська система реєстрації ТМ базується на праві попереднього використання ТМ, а тому важливо надати документи, що підтверджують першу дату використання. У разі, якщо торгова марка не використовувалась необхідно зазначити «подаальше використання».

Важливим моментом, є те, що у Канаді заявки на реєстрацію торгових марок публікуються, і на протязі 2 місяців, треті особи можуть подати опозиції. У разі не виявлення опозицій, заявник має оплатити реєстраційний збір, після чого проводиться експертиза поданого зображення. Якщо заявка подана з приміткою про «подаальше використання», необхідно довести використання торгової марки. Реєстрація надається строком на 15 років, з можливістю продовження її на такий самий строк [10].

**Висновок.** У світі діють декілька механізмів для реалізації своїх прав на реєстрацію торговельних марок. Однією з основоположних систем на міжнародному рівні є Мадридська система, яка дозволяє через одну реєстрацію отримати правовий захист товарних знаків у декількох країнах, котрі є учасниками Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків від 14 квітня 1891 року. Така реєстрація є більш дієвою та



ефективною, ніж реєстрація товарного знака у кожній з країн-учасниць окремо.

Для отримання правової охорони ТМ саме на території Європейського союзу, є можливість подачі єдиної заявки, що охоплює 28 країн ЄС. Процедура має свої переваги такі як: спрощені формальні умови, єдиний адміністративний центр та захисний документ, що охоплює всі країни. Також для подачі заявки на ТМ ЄС немає необхідності мати зареєстрований знак за національною процедурою. Однак, відповідно до законодавства ЄС, у разі наявності підстав для відмови, хоча б в одній країні, ТМ не зможе отримати правову охорону у всіх інших заявлених країнах. Відповідно, такий шлях реєстрації є ефективним, у тому разі, якщо є необхідність здійснення підприємницької діяльності саме на території цих країн.

У разі, якщо країна не є стороною Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків та Протоколу до неї та не відносяться до країн ЄС, є можливість отримання правової охорони знаку, шляхом звернення за національною процедурою. В такому разі, важливою особливістю є дотримання усіх правил та норм, які відповідно до законодавства кожної країни є різними.

Отже, можна з впевненістю зазначити, що Міжнародно-правова систе-

ма охорони права інтелектуальної власності на товарні знаки має достатньо механізмів для вирішення завдань з прийняття заявок на реєстрацію товарних знаків, їх експертизу як на міжнародному рівні, так і з застосуванням національних можливостей країн-членів Всесвітньої організації інтелектуальної власності, реєстрації товарних знаків та їх визнання і охорону на міждержавному рівні.

З огляду на зазначене, важливим кроком для України у розвитку інтелектуальної власності є підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським союзом.

Угода безпосередньо містить положення директив та регламентів ЄС щодо різних аспектів охорони прав інтелектуальної власності, а саме: торговельних марок, авторських прав, географічних зазначень тощо.

Імплементация даної Угоди забезпечить відповідність національного законодавства європейським правовим стандартам, підвищить якість правового регулювання та правозастосування, а також надасть належний рівень судового розгляду та захисту прав на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що відповідають міжнародним стандартам у сфері інтелектуальної власності.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Герц А. А. Порівняльне право про торговельні марки / Уклад. А. А. Герц — Х., 2010. — С. 46–48.
2. Верховна Рада України. Закон України «Про внесення змін до Закону України "Про приєднання України до Протоколу до Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків"» // Відомості Верховної ради. — 2003. — № 39. — С. 340.
3. Заява Уряду України про дію в Україні міжнародних угод з питань охорони промислової власності 1992 р. // Інновація. — 1992. — № 4–5.
4. Полкін Я. О. Міжнародні процедури реєстрації товарних знаків за Мадридською угодою про міжнародну реєстрацію знаків і Регламентом Ради (ЄС) про товарний знак Співтовариства // Вісник академії адвокатури України — 2005 — № 6. — С. 71–76.
5. Загальна інструкція до Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків та Протоколу до цієї угоди // ВОІВ. — 2012. — С. 55.
6. Мадридська угода про міжнародну реєстрацію знаків від 14 квітня 1891 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
7. Портна Д. М. Знак для товарів та послуг: порядок набуття прав в Україні та процедура отримання міжнародної реєстрації // Юстиніан. — 2002. — № 1 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://patent.km.ua/ukr/articles/i428>.

8. Все і трішки більше про торговельну марку ЄС [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://ipstyle.ua/ua/articles/trademark/eu\\_trademark.html](http://ipstyle.ua/ua/articles/trademark/eu_trademark.html).

9. Особливості реєстрації торгової марки в США [Електронний ресурс]. — Режим до-

ступу: [http://ipstyle.ua/ua/articles/trademark/trademark\\_usa.html](http://ipstyle.ua/ua/articles/trademark/trademark_usa.html).

10. Реєстрація торгової марки в Канаді [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://ipstyle.ua/ua/articles/trademark/trademark\\_in\\_canada.html](http://ipstyle.ua/ua/articles/trademark/trademark_in_canada.html).

#### REFERENCES:

1. Herts A. A. (2010). *Porivnialne pravo pro torbovelni marky* [A comparative right is about trade marks]. Kharkiv. P. 95–97. [in Ukrainian].

2. Verkhovna Rada Ukrainy. Zakon Ukrainy. (2003). *Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro pryednannia Ukrainy do Protokolu do Madrydskoi ubody pro mizhnarodnu reiestratsiiu znakiv»* [About making alteration in Law of Ukraine «On tacking of Ukraine to Protocol Relating to the Madrid Agreement Concerning the International Registration of Marks agreement about international registration of signs»]. Vidomosti Verkhovnoi rady. [Information from the Supreme Council]. 39. P. 340. [in Ukrainian].

3. *Zaiava Uriadu Ukrainy pro diiu v Ukraini mizhnarodnykh ubod z pytan okhorony promyslovoi vlasnosti 1992 r.* [Statement of the Government of Ukraine on the operation of international agreements on industrial property rights in Ukraine in 1992]. Innovatsiia. [Innovation]. 4–5. [in Ukrainian].

4. Iolkin Ya. O. (2005). *Mizhnarodni protsedury reiestratsii tovarnykh znakiv za Madrydskoiu ubodoiu pro mizhnarodnu reiestratsiiu znakiv i Reblamentom Rady (YeS) pro tovarnyi znak Spivtovarstva.* [International Trademark Registration Procedures under the Madrid Agreement Concerning the International Registration of Marks and the Council Regulation (EU) on the Community Trade Mark]. Visnyk akademii advokatury Ukrainy. [Herald of the Academy of Advocacy of Ukraine]. 6. P. 71–76. [in Ukrainian].

5. WIPO. (2012). *Zabalna instrukttsiia do Madryd-*

*skoi ubody pro mizhnarodnu reiestratsiiu znakiv ta Protokolu do tsiei ubody* [General instructions for the Madrid Agreement concerning the International Registration of Marks and the Protocol to this Agreement]. WIPO. P. 55. [in Ukrainian].

6. *Madrydska uboda pro mizhnarodnu reiestratsiiu znakiv vid 14 kvitnia 1891 roku* [Madrid Agreement on the International Registration of Marks of April 14, 1891]. [online]. Available at: [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995\\_134](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_134). [in Ukrainian].

7. Portna D. M. (2002). *Znak dlia tovariv ta poslub: poriadok nabuttia prav v Ukraini ta protsedura otrymannia mizhnarodnoi reiestratsii* [A sign for goods and services: the procedure for acquiring rights in Ukraine and the procedure for obtaining an international registration]. [online]. Available at: <https://patent.km.ua/ukr/articles/i428>. [in Ukrainian].

8. *Vse i trishky bilshe pro torbovelnu marku YeS* [Everything and a bit more about the EU trademark]. [online]. Available at: [http://ipstyle.ua/ua/articles/trademark/eu\\_trademark.html](http://ipstyle.ua/ua/articles/trademark/eu_trademark.html). [in Ukrainian].

9. *Osoblyvosti reiestratsii torbovoi marky v SSHA* [Features of the trademark registration in the US]. [online]. Available at: [http://ipstyle.ua/ua/articles/trademark/trademark\\_usa.html](http://ipstyle.ua/ua/articles/trademark/trademark_usa.html). [in Ukrainian].

10. *Reiestratsiia torbovoi marky v Kanadi* [Trademark registration in Canada]. [online]. Available at: [http://ipstyle.ua/ua/articles/trademark\\_in\\_canada.html](http://ipstyle.ua/ua/articles/trademark_in_canada.html). [in Ukrainian].





**Кухарев Олександр Євгенович**

*Доцент кафедри цивільного права та процесу  
Харківського національного університету  
внутрішніх справ,  
кандидат юридичних наук, доцент*

## СУТНІСТЬ СВОБОДИ ЗАПОВІТУ У СПАДКОВОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

**Kukhariev O. Ye. The Essence of Will Freedom in the Inheritance Law of Ukraine**

**Abstract.** The paper identifies the essence of will freedom and its realization in the Inheritance Law of Ukraine. The author emphasizes that the category of will freedom has external and internal manifestation. The external manifestation is realized through the right of a person to make a will, choose its type, cancel or change already made will. In its turn, the internal manifestation of will freedom deals with dispositions, which constitute its content. Two stages of realization of will freedom principle are distinguished.

**Key words:** *succession, inheritance, will, testator, will dispositions, will freedom.*

**Постановка проблеми.** Свобода заповіту традиційно вважається фундаментальним принципом спадкового права, а також одним з найбільш суттєвих проявів диспозитивності у цій сфері. Як відзначав свого часу Й. О. Покровський, свобода посмертних розпоряджень складає разом зі свободою власності один із наріжних каменів сучасного цивільного права [1, с. 300]. За своїм концептуальним значенням свобода заповіту наближена до встановленої у ст. 3 Цивільного кодексу України (далі за текстом — ЦК) свободи договору, що визнається загальною засадою цивільного законодавства. Невипадково в юридичній літературі обґрунтовується позиція про необхідність передбачити в окремому пункті ст. 3 ЦК і таку загальну засаду цивільного законодавства як *свобода одностороннього правочину*, що існує лише у випадках, якщо інше не передбачене законом, що регулює конкретний вид одностороннього правочину [2, с. 135, 136].

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Питання свободи заповіту виступали предметом наукових досліджень В. І. Серебровського, В. К. Дро-

нікова, М. В. Гордона, Б. С. Антімонова, К. А. Граве, П. С. Нікітюка, Ю. О. Заїки, І. В. Жилінкової, З. В. Ромовської, К. Б. Ярошенко, С. Я. Фурси, О. П. Печеного, Є. І. Фурси, О. Є. Казанцевої, Т. Д. Чепіги, В. В. Васильченка, Є. О. Рябокони, В. Ю. Чуйкової, Н. Міненкової та інших учених.

У цивілістичній доктрині сутність свободи заповіту визначається, зазвичай, через право заповідача: у будь-який час скласти заповіт, або не складати його; у будь-який час змінити або взагалі скасувати складений заповіт; у будь-який час скласти новий заповіт; розпорядитися своїм майном, або тільки його часткою; призначити спадкоємцем будь-яку особу, як ту, що входить до кола спадкоємців за законом, так і будь-яку фізичну чи юридичну особу; позбавити спадщини спадкоємців за законом, не обґрунтовуючи і не пояснюючи своє рішення; внести до заповіту інші розпорядження, передбачені ЦК [3, с. 81]. Багатоаспектним цивільно-правовим явищем вважає свободу заповіту З. В. Ромовська. Елементами цієї свободи є, насамперед, право особи самостійно, без зовнішнього примусу

визначати доцільність та момент складення заповіту. Особі, яка забажала скласти заповіт, закон надає цілий ряд можливостей щодо вибору спадкоємців, визначення обсягу спадщини, покладення на спадкоємців обов'язків щодо третіх осіб [4, с. 93, 94].

С. Р. Леськів та А. Г. Чубенко пропонують розділити правомочності, що входять до юридичного складу свободи заповіту на такі групи: 1) визначення моменту і доцільності складення заповіту, а також зміни та скасування такого правочину; 2) встановлення обсягу заповіданого майна; 3) окреслення кола спадкоємців за заповітом, часу та умов набуття ними у власність спадщини; 4) відсторонення від участі в розподілі спадкової маси спадкоємців за законом, за винятком тих із них, за якими закріплюється право на обов'язкову частку в спадщині [5, с. 157].

Через категорію волі спадкодавця, здійсненої за його життя, розглядає свободу заповіту Н. О. Міненкова. У свою чергу суттєвою ознакою волі особи є свобода, тобто здатність і можливість людини діяти на власний розсуд, керуючись власними принципами, цінностями й інтересами, реалізуючи своє уявлення про сенс життя [6, с. 280].

Наведені наукові позиції дають підстави стверджувати, що всі дослідники вбачають сутність свободи заповіту у праві спадкодавця діяти вільно, а саму свободу заповіту розглядають як правовий принцип. Водночас залишилася низка невирішених питань, що стосуються складових елементів свободи заповіту, можливості саморегулювання відносин у сфері спадкування, а також реалізації свободи заповіту.

**Метою** даної статті є з'ясування сутності свободи заповіту та її реалізації у спадковому праві України.

**Виклад основного матеріалу.** Значення свободи заповіту виходить за межі наданого особі права призначати спадкоємців та розділити між ними

спадщину, оскільки динаміка розвитку спадкового правовідношення визначається волевиявленням особи, вчиненим за життя у передбаченому законом порядку. На нашу думку, свобода заповіту не обмежується інститутом спадкування за заповітом, оскільки для формування черг спадкоємців за законом законодавець вдається до *абстрактної моделі припущеної волі* спадкодавця щодо розподілу свого майна. Сутність спадкування за законом ще у середині минулого століття вдало сформулював С. М. Братусь. Він зауважив, що спадкування за законом базується на припущенні, згідно з яким закон, що встановлює коло спадкоємців, черговість їх закликання до спадкування, розміри спадкових часток, відповідає дійсній волі спадкодавця, який не побажав чи не зміг виразити свою волю інакше — шляхом заповіту [7, с. 69].

Слід вказати і на суттєвий вплив принципу свободи заповіту на закріплений в чинному ЦК пріоритет спадкування за заповітом над спадкування за законом, що влучно визначається О. П. Печеним як магістральний методологічний підхід спадкового права [8, с. 82]. Причина такого методологічного підходу криється не лише у технічному розміщенні норм, що регулюють спадкування за заповітом, перед інститутом спадкування за законом, на чому, до речі, часто наголошується в юридичній літературі, коли йдеться про пріоритет спадкування за заповітом. Принципове значення в цьому аспекті має збільшення законодавчої уваги до заповіту як підстави спадкування, яке забезпечене шляхом розширення переліку видів заповітів та розпоряджень, що становлять його зміст, надання можливості тлумачення заповіту як самими спадкоємцями, так і судом, деталізація відносин з виконання заповіту в межах окремої глави кн. 6 ЦК.

На нашу думку, для найбільш повного розуміння сутності свободи заповіту, доцільно виділити її зовнішнє та внутрішнє вираження.

*Зовнішнє вираження* свободи заповіту охоплює правову можливість фізичної особи з повною цивільною дієздатністю вільно і у будь-який час особисто скласти заповіт, обрати його вид, скасувати вже складений заповіт. Не викликає сумніву, що зовнішнє вираження свободи заповіту має первинний характер.

У свою чергу *внутрішнє вираження* свободи заповідальних розпоряджень охоплює зміст складеного заповіту як одностороннього правочину. До таких розпоряджень належить право заповідача: 1) призначити своїми спадкоємцями фізичних осіб, незалежно від наявності в нього з цими особами сімейних, родинних відносин, а також інших учасників цивільних відносин (ч. 1 ст. 1235 ЦК); 2) без зазначення причин позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом, крім тих, які мають право на обов'язкову частку у спадщині (чч. 2, 3 ст. 1235 ЦК); 3) охопити заповітом права та обов'язки, які йому належать на момент складення заповіту, а також ті права та обов'язки, які можуть йому належати в майбутньому (ч. 1 ст. 1236 ЦК); 4) зробити у заповіті заповідальний відказ (ст. 1237 ЦК); 5) зобов'язати спадкоємців до вчинення певних дій немайнового характеру, зокрема, щодо розпорядження особистими паперами, визначення місця і форми здійснення ритуалу поховання, дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети (ст. 1240 ЦК); 6) обумовити виникнення права спадкування наявністю певної умови, тобто скласти заповіт з умовою (ст. 1242 ЦК); 7) установити сервітут щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів або іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб (ст. 1246 ЦК).

Як зазначається у ст. 1254 ЦК заповідач може у будь-який час скасувати або змінити складений заповіт. Повідомлення про це інших осіб, зокрема, спадкоємців, призначених у попе-

редньому заповіті, не вимагається. З цього випливає важливий висновок, що не знайшов закріплення у законі: *не мають юридичної сили жодні зобов'язання спадкодавця не змінювати чи не скасовувати раніше складений заповіт.*

При цьому має бути враховано, що заповідальні розпорядження можуть стосуватися не лише спадщини як сукупності прав та обов'язків, які належали спадкодавцеві за життя і не припинилися його смертю. Так, згідно з ч. 1 ст. 1238 ЦК предметом заповідального відказу може передання відказоодержувачеві у власність або за іншим речовим правом майнового права або речі, що входить або *не входить до складу спадщини*. А тому немає законодавчих перешкод покласти на спадкоємця обов'язок щодо передачі речі, яка перебуває в його власності, відказоодержувачу. Це зумовлено закріпленням в цивільному законодавстві України так званого зобов'язального легату (*legatum per damnationem*), що бере свій початок в епоху Стародавнього Риму. Зобов'язальний легат покладал на спадкоємця обов'язок виконати те, що було передбачено заповітом, на користь третіх осіб. Традиційно зазначений вид легату протиставлявся віднаказційному (*legatum per vindicationem*), на підставі якого на користь легатарія встановлювалося речове право — право власності або сервітутне право, що виникало у легатарія з моменту прийняття спадкоємця спадщини, обтяженої легатом.

Важливою для розуміння свободи заповіту слід визнати і ту обставину, що воля заповідача не може бути змінена після відкриття спадщини, тобто набуття заповітом юридичної сили. Як випливає зі змісту ч. 1 ст. 1278 ЦК, спадкоємці не можуть поділити спадщину з відступленням від часток, визначених заповідачем. Так саме не спадкоємці або суд обмежені змістом заповідальних розпоряджень при здійсненні тлумачення заповіту. Наведена властивість

досліджуваної правової категорії видається цілком справедливим з огляду на необхідність збереження дійсної волі заповідача після його смерті.

Визначаючи сутність свободи заповіту, М. С. Абраменков та П. В. Чугунов [9, с. 146–148], Р. М. Мамуков [10, с. 8] доходять висновку, що зміст заповіту не може обмежуватися розпорядженнями, встановленими цивільним законодавством, а включає в себе інші розпорядження, що не суперечать закону та засадам моральності. На переконання учених, які відстоюють цю точку зору, розпорядження, спрямовані на визначення долі спадщини, не можуть бути вичерпно описані в законі через різноманітність життєвих ситуацій та відносин, що індивідуально впливають на формування волі заповідача.

З такою позицією важко погодитися, оскільки, на нашу думку, у кн. 6 ЦК міститься закритий (вичерпний) перелік заповідальних розпоряджень (т. з. правило *numerus clausus*). І хоча такий перелік сформульований достатньо широко, заповідач не може встановлювати нових розпоряджень, не передбачених законом. Наприклад, власник позбавлений можливості заповісти річ з тим, що вона не вибувала із власності спадкоємця та перейшла до його нащадків. Крім того, не можна визнати допустимим надання виконавцеві заповіту повноваження самостійно визначати спадкоємців за заповітом та відказоодержувачів після відкриття спадщини. Так саме заповідач не може зробити фідеокомісарну субституцію, тобто призначити спадкоємцю спадкоємця.

Видається правильним, що свобода заповіту не вичерпується правом спадкодавця діяти вільно шляхом вирішення питання про складення заповіту, обрання його виду, внесення до нього зміни та взагалі скасування, а також визначення змісту заповіту. В такому вигляді свобода заповіту має незавершений характер, адже воля особи має бути

не лише висловлена, а й належним чином реалізована після відкриття спадщини. У протилежному випадку свобода заповіту як основна засада диспозитивності спадкового права матиме декларативний, суто формальний характер. Забезпечення реалізації свободи заповіту після відкриття спадщини здійснюється шляхом виконання заповіту. За таких обставин можна виділити дві стадії, в межах яких повною мірою втілюється правова свобода спадкодавця.

*Перша стадія* реалізується до відкриття спадщини самим заповідачем шляхом складення заповіту. При цьому має бути враховано, що досліджуваний правочин вчиняється за межами спадкового наступництва, оскільки юридичної сили складений заповіт набуває лише після відкриття спадщини. Вирішальне правове значення для динаміки спадкових правовідносин має фактор часу, оскільки їх виникнення пов'язане із днем смерті фізичної особи (оголошення померлою), а припинення — оформленням спадкоємцями своїх спадкових прав. І саме ці два юридичні факти окреслюють строк існування спадкового правовідношення, до початку виникнення якого особа складає заповіт.

*Друга стадія* свободи заповіту охоплюється виконанням розпоряджень, що складають його зміст, після відкриття спадщини, тобто вже в межах спадкового правовідношення. Саме виконанням заповіту завершується наступництво в правах та обов'язків спадкодавця шляхом їх переходу до осіб, визначених в заповіті.

У межах виконання заповідальних розпоряджень доцільно виділити і такий дієвий механізм забезпечення реалізації свободи заповіту, як його тлумачення, визначений у ст. 1256 ЦК. Тлумачення заповіту представляє собою інтелектуально-розумовий процес, спрямований на з'ясування змісту заповіту як одностороннього правочину, з тексту якого неможливо встановити

справжню волю заповідача. Як правильно зазначає М. М. Сібільов, неадекватність відтворення в заповіті власної волі заповідача щодо долі спадщини може бути зумовлена, перш за все, неоднаковим використанням у ньому слів, понять та термінів, які є загальноприйнятими у сфері речових, зобов'язальних, спадкових відносин. Цьому також можуть сприяти й певні неузгодженості між змістом окремих частин заповіту і змістом заповіту в цілому, що ускладнюють розуміння останньої волі заповідача щодо долі спадщини [11, с. 280]. Встановленням справжньої волі особи шляхом тлумачення заповіту забезпечується реалізація другої стадії свободи заповіту, в тих випадках, коли зміст заповіту викладений нечітко та незрозуміло.

Отже свобода заповіту є складною правовою категорією, що охоплюється як реалізацією особою права на заповіту, так і виконанням вже складеного заповіту після відкриття спадщини.

Необхідно відзначити, що дефініція заповіту, вміщена у ст. 1233 ЦК, розкриває його зміст у широкому розумінні як особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті. Тривалий час панівною в доктрині цивільного права залишається позиція, що заповітом є саме майнове розпорядження [9, с. 138, 139; 11, с. 165; 12, с. 116, 117]. Водночас недоцільно обмежувати зміст заповіту розпорядженнями виключно щодо долі майна або його частини, оскільки заповідач може встановити в заповіті і розпорядження немайнового характеру. Про це свідчить, наприклад, зміст ст. 6 Закону України «Про поховання і похоронну справу», згідно з якою встановлюється право громадян на поховання їхнього тіла та волевиявлення щодо належного ставлення до тіла після смерті. Таке волевиявлення може бути виражене у згоді чи незгоді на проведення патолого-анатомічного розтину, вилучення органів та тканин

тіла, побажання бути похованим у певному місці, за певними звичаями, поруч з певним раніше померлим чи бути підданим кремації. Про право заповідача покласти на спадкоємців обов'язок щодо вчинення певних дій немайнового характеру йдеться також у ст. 1240 ЦК.

А відтак свобода заповіту охоплюється можливістю особи зробити розпорядження як майнового, так і немайнового характеру на випадок своєї смерті, що свідчить про адекватно відтворення поняття заповіту у ст. 1233 ЦК.

Водночас окремі автори стверджують, що зміст заповіту можуть складати виключно розпорядження, що мають немайновий характер [4, с. 76, 77; 10, с. 9]. Наведена позиція видається спірною, адже функціональне призначення заповіту полягає у зміні порядку спадкування, встановленого законом, що стосується, передусім, кола спадкоємців (гл. 86 ЦК). Заповіт впливає на структуру спадкового правовідношення шляхом визначення правонаступників, тобто осіб, до яких мають перейти права та обов'язки після смерті правопередника. А тому призначення спадкоємців слід визнати основним елементом змісту заповіту. Інші ж розпорядження, в тому числі немайнового характеру, мають вторинне значення. Якщо ж обмежити зміст заповіту виключно розпорядженнями немайнового характеру, втрачається значення самостійного виду спадкування — спадкування за заповітом.

**Висновки.** Свобода заповіту є основною, фундаментальною засадою спадкового права, здійснення якої виходить за межі інституту спадкування за заповітом. Категорія свободи заповіту має як зовнішній так і внутрішній прояви. Зовнішній прояв охоплюється правом особи скласти заповіт, обрати його вид, скасувати або змінити вже складений заповіт. У свою чергу внутрішній прояв свободи заповіту стосується розпоряджень, що складають його зміст. Перелік заповідальних роз-



поряджень міститься в законі та має ви-  
черпний характер. Реалізація свободи  
заповіту охоплюється двома стадіями:  
1) складення заповіту та визначення  
його змісту, що відбувається за межами  
спадкових правовідносин; 2) виконання  
заповіту, а також його тлумачення спад-  
коємцями або судом. Відзначається, що

зміст заповіту складають розпоряджен-  
ня як майнового, так і немайнового ха-  
рактеру, причому призначення спадко-  
ємців визнається обов'язковим елемен-  
том змісту цього правочину. Викладені  
аргументи щодо заперечення існування  
заповітів із розпорядженнями виключ-  
но немайнового характеру.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. — М.: Статут, 1998. — 353 с.
2. Сибільова С. Свобода заповіту за чинним цивільним законодавством України // Вісник Академії правових наук України. — 2012. — № 2. — С. 131–140.
3. Заїка Ю. О. Спадкове право України: навч. посіб. — К.: Істина, 2006. — 216 с.
4. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Спадкове право: Підручник. — К.: Алерта; КНТ; ЦУА, 2009. — 264 с.
5. Леськів С. Р., Чубенко А. Г. Свобода заповіту і таємниця заповіту як юридичні гарантії реалізації права на спадкування за заповітом // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. — 2014. — Вип. 29. Т. 1. — С. 156–159.
6. Міненкова Н. Свобода заповіту та її обмеження за цивільним законодавством України та деяких європейських країн // Право України. — 2013. — № 8. — С. 279–291.
7. Братусь С. Н. Предмет и система советского гражданского права. — М.: Госюриздат, 1963. — 197 с.
8. Печений О. П. Деякі проблеми методології спадкування // Вісник Академії правових наук України. — 2009. — № 2. — С. 77–83.
9. Абраменков М. С., Чугунов П. В. Наследственное право: учебник для магистров; отв. ред. В. А. Белов. — М.: Юрайт, 2013. — 423 с.
10. Мамуков Р. М. Содержание завещания: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — М., 2012. — 28 с.
11. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. проф. І. В. Спасибо-Фатесвої. — Х.: ФО-П Колісник А. А., 2009. — Т. 12: Спадкове право. — 544 с.
12. Серебровський В. И. Избранные труды по наследственному и страховому праву. — Изд. 2-е, испр. — М.: Статут, 2003. — 558 с.

#### REFERENCES:

1. Pokrovskij I. A. (1998). *Osnovnye problemy grazhdanskogo prava*. M. Statut. 353 p. [in Russian].
2. Sibilova S. (2012). *Svoboda zapovitu za chynnym tsyvilnym zakonodavstvom Ukrainy*. Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy. № 2. P. 131–140. [in Ukrainian].
3. Zaika Yu. O. (2006). *Spadkove pravo Ukrainy: navch. posib*. K. Istyna. 216 p. [in Ukrainian].
4. Romovska Z. V. (2009). *Ukrainske tsyvilne pravo. Spadkove pravo*: Pidruchnyk. K. Alerta; KNT; TsUL. 264 p. [in Ukrainian].
5. Leskiv S. R., Chubenko A. H. (2014). *Svoboda zapovitu i taiemnytsia zapovitu yak yurydychni barantii realizatsii prava na spadkuvannia za zapovitom*. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya Pravo. Vyp. 29. T. 1. P. 156–159. [in Ukrainian].
6. Minenkova N. (2013). *Svoboda zapovitu ta yii обмеження за tsyvilnym zakonodavstvom Ukrainy ta deiakyykh yevropeyskyi krain*. Pravo Ukrainy. № 8. P. 279–291. [in Ukrainian].
7. Bratus' S. N. (1963). *Predmet i sistema sovetskogo grazhdanskogo prava*. M. Gosjurizdat. 197 p. [in Russian].
8. Pechenyi O. P. (2009). *Deiaki problemy metodologii spadkuvannia*. Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy. № 2. P. 77–83. [in Ukrainian].
9. Abramenskoy M. S., Chugunov P. V. (2013). *Nasledstvennoe pravo: uchebnik dlja magistrrov*; отв. red. V. A. Belov. M. Jurajt. 423 p. [in Russian].
10. Mamukov R. M. (2012) *Soderzhanie zavesbhanija: avtoref. dis. ... kand. jurid. nauk*. M. 28 p. [in Russian].
11. Spasybo-Fatieieva I. V. (Ed.) (2009). *Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Naukovo-praktychni komentar*. T. 12: Spadkove pravo. Kh. FO-P Kolisnyk A. A. 544 p. [in Ukrainian].
12. Serebrovskij V. I. (2003) *Izbrannyye trudy po nasledstvennomu i strahovomu pravu*. Izd. 2-c, ispr. M. Statut. 558 p. [in Russian].





УДК 347.122

**Кашканова Наталья Геннадиевна**

*Аспирант Киевского университета права НАН Украины,  
заместитель директора по правовым вопросам  
ТОВ «КАРПЛАТЫГАЗ»*

**ФОРМА И СОДЕРЖАНИЕ  
ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВЫХ ДОГОВОРОВ  
ПРИ ПРИМЕНЕНИИ  
МЕДИКО-БИОЛОГИЧЕСКИХ  
ЭКСПЕРИМЕНТОВ НА ЛЮДЯХ**

**Kashkanova N. G. The Form and Content of Civil Law Treaties on the Use of Biomedical Researches on Human Beings**

**Abstract.** The article deals with the issues of the contractual arrangement of regulation of civil legal relations in the application of the biological researches with the participation on human beings which is the basis of the development of medical-biological research, which creates additional legal, social and economic guarantees for the parties to the agreement, especially for the subject.

**Key words:** *the biomedical researches on human beings, essential conditions, iatrogenic pathology, placebo, regime of the property of the researcher, life insurance and health of the subject.*

Важное место в системе индивидуального (частного) правового регулирования занимает институт договора, обеспечивает регулирование отношений между конкретными субъектами права и в отношении конкретного жизненного случая или их совокупности. В договорном порядке обеспечивается упорядочение отношений в большинстве сфер жизнедеятельности человека, в том числе и в сфере применения медико-биологических экспериментов на людях.

Применение медико-биологических экспериментов на людях — это прежде всего отношения гражданско-правового характера, касающиеся материальных и связанных с ними нематериальных аспектов деятельности по проведению медико-биологического исследования явлений и процессов человеческого организма, содержанием которых является активное воздействие на организм человека в форме применения диагностических, лечебных, профилактических методик, лекарственных средств, связанных с вмеша-

тельством в личные права человека, нацелен на установление закономерностей возникновения разных болезней, механизмов их развития, разработки и проверки эффективности новых методов профилактики и лечения. И эти отношения требуют как надлежащего законодательного обеспечения, так и возможности регулирования с помощью гражданско-правового договора.

Важными элементами гражданско-правового договора о применении медико-биологического эксперимента на людях является его форма и содержание, которые дают возможность представить соответствующее формальное выражения положениям договора, а также максимально полно и достоверно закрепить договоренности между исследователем и испытуемым.

Форма договора — это формальное выражение его содержания, осуществляется путем его оформления (документирование, закрепление). В теории гражданского права форма гражданско-правового договора определяется как

условие его действительности, с помощью которой субъекты права должны четко выражать свою внутреннюю свободу и согласовывать внешнее волеизъявление свободы с проявлением внутренним. Для того, чтобы воля как явление субъективное приобрела юридическое значение, ему необходимо предоставить определенное объективное выражение, то есть форму. Форма — это способ, с помощью которого фиксируется волеизъявление сторон, направленное на заключение соглашения [1 с. 215].

Поскольку договор является одним из видов сделок, к его форме применяются общие правила о форме сделок. Договор — это наиболее распространенный вид сделок, в связи с этим договор подчиняется общим для всех сделок правилам. Договор может быть заключен в любой форме, предусмотренной для совершения сделок, если законом для договоров данного вида не установлена определенная форма. Если стороны договорились заключить договор в определенной форме, он считается заключенным после придания ему установленной формы, даже если бы законом для договоров данного вида такая форма не требовалась. Форма договора призвана закреплять и правильно отражать согласованное волеизъявление его сторон [2, с. 92–93]. В юридической науке форма договора характеризуется преимущественно через понимание ее значения как средства фиксации волеизъявления участников гражданских правоотношений [3, с. 46]; способа закрепления правовых положений [4 с. 153]; возможности официального закрепления воли сторон [5, с. 15] и т. д. Учитывая значение медико-биологических исследований, форма договора о применении медико-биологического эксперимента с участием человека играет принципиальную роль, что требует как надлежащего правового регулирования, так и применения в юридической практике в аспекте заключения указанных договоров.

Поскольку законодательно напрямую не установлены требования относительно формы договора о применении медико-биологического эксперимента на людях, используются общие положения гражданского законодательства Украины о форме сделки. Согласно ч. 1 ст. 205 Гражданского кодекса Украины сделка может совершаться устно или в письменной (электронной) форме [6], то есть стороны вправе выбирать форму сделки, кроме тех случаев, где форма сделки четко определена законом.

Вместе с тем следует отметить и то, что одним из ключевых принципов гражданского законодательства является свобода договора (ст. 3 ГК Украины) [6]. Соответственно в процессе его заключения принцип свободы договора касается и возможности сторон договора выбрать и согласовать между собой форму договора, обеспечит закрепление волеизъявления сторон. Подтверждает реализацию этого принципа и положения ч. 1 ст. 639 ГК Украины, согласно которому договор может быть заключен в любой форме, если требования относительно формы договора не установлены законом [6].

Таким образом можем отметить, что договор о применении медико-биологического эксперимента на людях может иметь как устную форму закрепления, так и письменную, в том числе быть удостоверен нотариально. При условии, что одна из сторон договора или обе стороны выразят заявление о том, что условием указанного договора является конкретная форма договора, соответственно форма договора приобретает статус существенного условия договора, в отношении которого должно быть достигнуто соглашение для заключения самого договора. Следует указать на то, что устная форма договора может быть применена при проведении медико-биологического эксперимента на людях, в то же время автор статьи согласна с мнением ученых в

том, что заключение указанного договора в устной форме не может положительно сказаться на реализации сторонами прав и обязанности, поскольку такая форма не позволяет определить границы такой деятельности, не позволяет определить степень правомерности «физического вреда» при оказании медицинской услуги; не позволяет зафиксировать факт предоставления пациенту необходимой информации [7, с. 101–103]. Поэтому письменная форма договора в большей степени обеспечивает защиту прав и законных интересов сторон по сравнению с устной формой [7, с. 104].

В современных условиях развития медицинских и биологических наук, активизации проведения медико-биологических экспериментов с участием человека, договор становится важным средством, в том числе и как институт, обеспечивающий права, свободы и законные интересы подопытного. Поэтому положения договора должны быть оформлены в документальной форме, должна носить письменный характер, а по договоренности сторон договора — договор может быть нотариально удостоверен. Письменная форма договора значительно усилит и расширит возможность регулирования отношений между сторонами в договорном порядке, поскольку это позволит учесть специфику содержания самого медико-биологического эксперимента, будет стимулировать стороны договора к порядку во взаимоотношениях путем четкого выявления своей воли и ее фиксации; обеспечит сохранение договорной информации, возможность последующего внесения изменений и дополнений в положения договора, усилит доказательную базу в случае возникновения спора между сторонами договора и тому подобное.

Соответственно автор статьи считает целесообразным дополнить Закон Украины «Основы законодательства Украины о здравоохранении» новой статьей 45-1,

часть первую которой изложить в следующей редакции: *применение медико-биологического эксперимента на людях осуществляется на основании договора. Договор о применении медико-биологического эксперимента на людях заключается в письменной форме.*

Содержание гражданско-правового договора — это неотъемлемый его элемент, который происходит от согласованной воли сторон договора, определяет их права и обязанности и выступает средством закрепления цели участия сторон в правоотношениях.

В контексте анализа гражданско-правовых договоров о применении медико-биологического эксперимента на людях в качестве содержания указанных договоров следует понимать его условия (пункты), которые закрепляют систему корреспондирующих прав и обязанностей сторон договора о проведении медико-биологического эксперимента с участием человека, которые касаются конкретных субъектов правоотношений и конкретной жизненной ситуации.

Условия гражданско-правового договора в целом, в том числе и договора о применении медико-биологического эксперимента с участием человека, в юридической науке делятся на существенные и несущественные условия [8, с. 78–79], отдельно добавляются учеными еще и другие договорные условия, которые имеют юридическое значение или дополнительные условия, соответствующие существенным и несущественным [9, с. 332; 10 с. 18], добавляются также и случайные условия, не имеющие непосредственного отношения к предмету договора [11, с. 678].

Существенные условия гражданско-правового договора о применении медико-биологического эксперимента на людях законодательно не установлены, в том числе не выделен в системе законодательства Украины и институт указанного договора. В соответствии с общими положениями гражданского законодательства Украины (ч. 1 ст. 638

ГК Украины) определен перечень существенных условий гражданско-правового договора, к которым отнесены предмет договора, условия, которые определены законом как существенные или необходимые для договоров данного вида, а также все те условия, относительно которых по заявлению хотя бы одной из сторон должно быть достигнуто соглашение [6] (например, материальное обеспечение подопытного на период проведения эксперимента, обеспечения его проживанием, питание во время проведения эксперимента и т. д.). И именно с момента достижения согласия по всем существенным условиям договора, гражданское законодательство Украины связывает факт (момент) заключения договора.

В контексте содержания договора о применении медико-биологического эксперимента на людях можем отметить, что его существенные условия законом непосредственно не определены, то есть согласно общему положению ГК Украины в качестве существенных условий мы называем предмет договора. Существенные условия, хотя в законе и не признаны существенными, но являются необходимыми для договоров данного вида (типа), несмотря на то что законодательством не определены. Поскольку договор о применении медико-биологического эксперимента на людях не отнесен законом ни к одному из видов (типов) договоров, условия, по которым согласие должно быть достигнуто из-за того, что одна из сторон настаивает на их включении в договор имеет неопределенный круг, поскольку зависят от многих факторов, а именно: характера и содержания эксперимента, лица подопытного и исследователя, а также содержания их волеизъявления, характера оправданного риска, прогнозируемых результатов его проведения и тому подобное.

В то же время отсутствие согласия между сторонами договора по любому

условию — это является свидетельством отсутствия достижения согласия по всем или некоторым существенным условиям договора и, как следствие, факт не заключения договора. Поэтому стоит согласиться с мнением М. Сибильова, что нет, принципиального значения то, чем предопределена обязательность существенных условий — соглашению сторон на это или их вынужденность подчиняться императивным требованиям закона или существующим в государстве правовым порядкам, поскольку несогласие сторон с ними по любому мотиву влечет одинаковый результат — договор не признается заключенным. В этом и заключается такая интегрирующий признак всех существенных условий договора, как их обязательность [12, с. 94].

Несмотря на то, что действующим законодательством Украины существенные условия договора о применении медико-биологического эксперимента с участием человека не закреплены, в качестве таких условий следует выделить те условия, которые не могут быть не согласованы и регламентированы между субъектами в договорном порядке. К таким существенным условиям следует отнести прежде всего предмет договора. Предмет договора о применении медико-биологического эксперимента на людях обусловлен прежде всего спецификой самого медико-биологического эксперимента, а также особенностями сторон договора, их правами, свободами и законными интересами. Практика отношений в сфере проведения медико-биологического эксперимента с участием человека доказывает, что предмет обусловлен состоянием здоровья испытуемого, а именно наличием или отсутствием конкретных заболеваний, наличием рисков их приобретение, особенностями протекания болезней, перспективами их лечения. В согласительном порядке стороны должны установить и закрепить в со-

держании договора конкретное содержание медико-биологического эксперимента, характер необходимых медико-биологических действий, их объем, границы, процессуальные аспекты и тому подобное. В состав предмета договора могут быть включены четкий перечень действий профилактического, диагностического, лечебного, реабилитационного характера, касающиеся эксперимента.

Другим существенным условием договора о применении медико-биологического эксперимента является его цена. В юридической литературе отмечается о том, что одним из существенных условий этого договора должно быть его цена, а в законодательном порядке установлена минимальная граница (размер денежных средств), которая гарантированно должна быть оплачена испытуемому за участие в медико-биологическом эксперименте. Автор статьи достаточно критически относится к идее возмещения и императивности правового регулирования возмещения в части установления нижней предельной границы денежного вознаграждения испытуемому [13, с. 91]. Но согласен, что сегодня высокий процент лиц, участвующих в медико-биологическом эксперименте по соображениям финансового вознаграждения. Однако в договорах о применении медико-биологического эксперимента мы должны рассматривать не только цену, но и вознаграждение. В данном контексте под вознаграждением мы понимаем любые имущественные и неимущественные блага. Неимущественные блага, такие как физическое здоровье, улучшение состояния и т. д., а имущественные — это собственно получения выгоды. Следует обратить внимание, что получение имущественной выгоды от участия в медико-биологическом эксперименте является прямым основанием для признания его недействительным. Поэтому автор статьи согласен в том, что цена договора о применении медико-

биологического эксперимента на людях является его существенным условием, которое должно быть согласованным сторонами, обеспечить покрытие расходов подопытного, наличие оправданного риска при проведении эксперимента и тому подобное. В то же время подопытный оставляет за собой право отказаться от финансового вознаграждения за участие в проведении эксперимента из собственных мотивов (появление шанса на выздоровление, содействие развитию научных исследований и т. п.). Так же не являются сторонниками законодательного установления минимальной или максимальной предельной границы денежного вознаграждения подопытного, оставив вопрос размера на согласование между исследователем и испытуемым.

Другим существенным условием проведения медико-биологического эксперимента является срок проведения эксперимента. Следует указать на то, что по своей сути медико-биологический эксперимент — это институт, который обусловлен временными рамками, проведение которого ограничивается началом и завершением. Учитывая наличие оправданного риска при проведении медико-биологического эксперимента, следует отметить, что он не может быть бессрочным и продолжаться неопределенный промежуток времени (например всю жизнь человека). Срок проведения эксперимента должен быть определен в содержании договора путем установления конкретных временных рамок или привязав его к конкретному событию (состоянию), что однозначно должно состояться в будущем.

В качестве существенного условия договора следует отметить права и обязанности исследователя и испытуемого, которые должны носить корреспондирующий характер и соответствовать положениям действующего законодательства.

Что касается исследователя, то положениями договора могут быть закре-

планы обязанности по предоставлению консультаций испытуемому, осуществлению контроля за его состоянием здоровья, оказание материальной и моральной поддержки испытуемому тому подобное. В то же время в круг прав исследователя могут быть включены: требовать от подопытного соблюдения положений регламентов проведения эксперимента, требовать возможности совершать все необходимые медико-биологические манипуляции, касающиеся опыта, результатов, которые будут получены в результате проведения эксперимента и тому подобное. В свою очередь подопытный должен придерживаться всех предписаний о проведении медико-биологического эксперимента (режима поведения, приема лекарств, проведения назначенных процедур), правил внутреннего распорядка для больных, внутреннего больничного распорядка дня [14, с. 41]; воздерживаться от определенных действий (например, употребление спиртных напитков), своевременно сообщать исследователя об изменениях в состоянии здоровья и тому подобное. Нарушение этих правил может стать основанием для наступления гражданско-правовой ответственности. Среди прав подопытного возможно предусмотреть в договорном порядке право на проверку хода и содержания эксперимента, доступа и ознакомления со всеми документами, касающимися проведения медико-биологического эксперимента и тому подобное.

В научном плане интересным вопросом остается вопрос договорного регулирования отношений, связанный с плацебо. Плацебо в научной литературе определяется как препарат, заведомо не имеет никаких целебных свойств, то есть так называемый «пустой препарат» [15].

Автором статьи предлагается следующие определения плацебо, как составляющей медико-биологического эксперимента: плацебо — это метод

воздействия на испытуемого, при котором отсутствуют активные фармацевтические ингредиенты и любой инвазивный метод воздействия на подопытного, о чем последний не информируется. Плацебо может использоваться и в пределах экспериментальной медицины, чтобы сравнить влияние неактивного вещества с влиянием экспериментального препарата или метода. Они назначаются также пациентам, которые не могут принимать необходимые лекарства, или, которые по решению медицинского учреждения как не требует такого лечения [16]. В медико-биологическом плане эта реакция проявляется изменением в физиологическом и психологическом состояниях человека до, во время или после применения медико-биологического эксперимента по сравнению с контрольной группой лиц, которые не принимали участия в проведении медико-биологического эксперимента и вели обычный образ жизни.

Такое регулирование может иметь место в пределах определения условий, когда не существует никаких доказательных методов опровержения или подтверждения научной гипотезы.

Важным этическо-правовым моментом договорного регулирования плацебо является то, что осведомленность пациента о возможности его применения нивелирует именно ценность этого метода.

При разработке дизайна медико-биологического эксперимента, элементом которого является плацебо, юридическим основанием правомерности его применения является решение локального биотического комитета о целесообразности и необходимости применения данного метода. Понятно, что в соответствии с международным и национальным законодательством, такими основаниями является невозможность получения достоверной информации другим путем.

При таких обстоятельствах в договор о проведении медико-биологиче-



ского эксперимента положение относительно плацебо не прописывается.

Нерешенной этической проблемой здесь остается надежды подопытного на соответствующий терапевтический эффект, который с высокой вероятностью может не наступить или быть менее выраженным чем в группе испытуемых, в которых плацебо не применялось. Однозначно на уровне закона следует предусмотреть прямой запрет применения плацебо при орфанных заболеваниях и на пациентах с ограниченным жизненным прогнозом.

Так же следует обратить внимание и на явление ятрогении, что является закономерным болезненным расстройством, причиной которого является определенное вмешательство в организм человека. Договорное регулирование медико-биологического эксперимента в области психиатрии имеет ряд особенностей, что предопределяет также и особенности ятрогенной патологии в этой сфере.

Особенности государственного регулирования медико-биологических экспериментов в области психиатрии обусловлены особым правовым статусом подопытного. Во многих случаях это лицо с ограниченной дееспособностью, поэтому подопытный не может выступать стороной в договоре. Такой особый правовой статус пациентов с психиатрическими нозологиями не должен лишать их права получать медицинскую помощь в форме нового лекарственного средства или способа лечения. Однако в этой группе подопытных должен применяться принцип «необходимости» и перспективы.

Принцип «необходимости» — это принцип, согласно которому медико-биологический эксперимент на человеке может проводиться в научных целях или с терапевтической целью, если известные доказательной медицине способы и методы достижения соответствующего терапевтического эффекта

является не результативными и не могут улучшить качество жизни или продлить жизненный прогноз.

По своему содержанию ятрогения проявляется в ухудшении физического или эмоционального состояния человека, невольно (по неосторожности) спровоцированное медицинским работником.

В контексте договорного регулирования отношений, возникающих при применении медико-биологических экспериментов на людях, ятрогения — это обстоятельство форс-мажорного характера, не зависящее от действий и воли субъектов договора, а именно от исследователя-врача, который бессознательно и непреднамеренно, из-за неосторожных высказываний, поведение (действий или бездействий) может оказать психологическое воздействие на больного, после чего у подопытного формируется искаженное представление о своем состоянии (внутренняя картина болезни), что потом негативно влияет на состояние его психики и здоровья. С другой стороны, сам подопытный через собственную эмоциональность, мнительность, недоверчивость может спровоцировать искаженное представление о своем состоянии (внутреннюю картину болезни), что потом негативно может повлиять на состояние его психики и здоровья. Явление ятрогении имеет субъектно-обусловленный характер, не может быть в полной мере спрогнозировано сторонами договора, соответственно не зависит от действий и воли субъектов договора, и может составлять условия форс-мажора договора о применении медико-биологического эксперимента.

В качестве существенного условия договора о применении медико-биологического эксперимента на людях следует выделить условие об ответственности за неисполнение или ненадлежащее исполнение условий договора.

Учитывая отсутствие законодательно закрепленных прав и обязанностей

исследователя и испытуемого, неопределенность требований, которые обычно относятся к проведению медико-биологического эксперимента, следует исходить из круга прав и обязанностей, которые устанавливаются для сторон в договоре о применении медико-биологического эксперимента на людях. Что касается исследователя, то неисполнение или ненадлежащее исполнение обязанностей будет иметь место при непредоставлении надлежащей медицинской помощи испытуемому в случае, когда такая помощь нужна, непредоставление испытуемому объективной и достоверной информации о характере и содержании медико-биологического эксперимента, о имеющихся рисках и возможных негативных последствиях, которые могут наступить по результатам проведения эксперимента в той форме и содержании, которые определены локальным биотических комитетом. В случае, когда участие подопытного в медико-биологическом эксперименте имеет характер вознаграждения, то со стороны исследователя может иметь место факт неисполнения или ненадлежащего исполнения обязанностей по уплате денежного вознаграждения испытуемому. Такое нарушение проявляется в виде полной или частичной неуплаты испытуемому денежного вознаграждения, в невыполнении условий о порядке оплаты вознаграждения (просрочка оплаты, нарушение условий предоплаты и т. д.). Такие нарушения будут касаться и нарушения соответствующих субъективных прав подопытного на получение объективной и достоверной информации об эксперименте, оказания медицинской помощи, получения вознаграждения за участие в эксперименте и др.

Отдельно следует обратить внимание и на возможность нарушения существенных условий договора со стороны исследователя, выступая в качестве непосредственного лица, проводящего медицинскую-биологический экспери-

мент на людях. Такие нарушения, по мнению ученых, могут касаться оказания медицинской помощи, не соответствие существующим в медицинской практике правилам и методам, результатом чего стала смерть или вред здоровью подопытного [17, с. 35–36], совершение действий, объективно являются неправильными, то есть находящимися в противоречии с общепризнанными и общепринятыми правилами медицины [18, с. 8]; несоответствие поведения врача профессиональным требованиям, которые к нему предъявляются [19, с. 126] и т. д. В этом контексте следует указать и на возможность нарушений этических правил и принципов при проведении медико-биологического эксперимента, так же может стать основанием для привлечения исследователя к ответственности. Подопытный так же может быть субъектом гражданско-правовой ответственности, предусмотренной в договорном порядке. Например, в случае безосновательного отказа в продлении проведения медико-биологического эксперимента, повлекшее причинение убытков исследователю, или несоблюдение (нарушение) режима проведения медико-биологического эксперимента, что привело к прекращению эксперимента, получения недостоверных результатов эксперимента и тому подобное. Стороны в договорном порядке могут предусмотреть юридическую ответственность подопытного за действия, которые препятствуют проведению медико-биологического эксперимента, приводят к порче имущества исследователя, за разглашение конфиденциальной информации о содержании, характере, результатах медико-биологического эксперимента, получение недостоверной информации за результатами проведения медико-биологического эксперимента и тому подобное.

Правовой режим имущества исследователя (организатора исследования) имеет специфику в сфере, связанной с организмом человека. Это обусловлено

тем, что в определенных случаях имущество исследователя нельзя отделить от организма испытуемого, например стенты, кардиостимуляторы, механическое сердце, импланты и тому подобное.

Поэтому ответственность за причинение вреда подопытным имуществу исследователя, может иметь место лишь в случаях, когда имущество исследователя при проведении медико-биологического эксперимента не связано с его организмом. Особенности правового режима имущества исследователя также должен быть определен в специальном законе.

Важным аспектом для привлечения к гражданско-правовой ответственности является наступление негативных последствий в результате действия или бездействия исследователя или подопытного. В данном случае речь должна идти о наличии причиненного ущерба контрагенту, а также необходимой причинной связи между нарушением условий договора и негативными последствиями, наличие вины в действиях или бездействии исследователя или подопытного. Негативность последствий выражается в наличии вреда, то есть уменьшение или уничтожение любого личного, неимущественного (жизнь, здоровье) или имущественного блага [20, с. 210–212], а именно: наличие расходов, которые лицо, чье право нарушено, сделала должна будет произвести для восстановления нарушенного права, утраты или повреждения его имущества, а также неполученных доходов, которые это лицо получило бы при обычных условиях гражданского оборота, если бы его право не было нарушено [21, с. 711]. В контексте проведения медико-биологического эксперимента негативные последствия исследователя могут заключаться в порче имущества исследователя, осуществление расходов на проведение эксперимента, который был остановлен по вине подопытного или результаты которого имеет недостоверный характер, неполучения доходов, которые исследователь

получил бы при обычных условиях гражданского оборота, если бы информация о содержании, характере и результаты эксперимента не были бы разглашены третьим лицам и тому подобное. Негативные последствия подопытного могут выражаться в неполучении вознаграждения от исследователя, причинение вреда жизни или здоровью подопытного и тому подобное. В результате лицо, противоправно причинивший вред, должен ее возместить в полном объеме, а в договорном порядке могут быть установлены условия применения дополнительной ответственности, применения института штрафа, пени и тому подобное.

Как самостоятельное существенное условие договора следует назвать условие страхования жизни и здоровья испытуемого, а также гражданской ответственности исследователей в медико-биологическом эксперименте на людях, должен быть закреплен в содержании договора о применении медико-биологического эксперимента, а сами договоры страхования, которые будут заключены со страховыми компаниями, — составлять неотъемлемую часть договора о применении медико-биологического эксперимента на людях. Кроме того автор статьи считает целесообразным в целях усиления гарантий социально-экономической и правовой защиты подопытного, внедрить за счет исследователя обязательное страхование жизни и здоровья испытуемого на время проведения медико-биологического эксперимента, а также обязательное страхование гражданской ответственности исследователей в медико-биологических экспериментах. Так же следует указать и на целесообразность включения в состав существенных условий договора условие об информированном добровольном согласии пациента на участие в медико-биологическом эксперименте, которое может быть оформлено как приложение к договору и составлять его неотъемлемую часть.

Указанный перечень существенных условий не является исчерпывающим, поскольку в порядке заключения договора о применении медико-биологического эксперимента на людях сторонами могут быть определены и другие условия как существенные и те, которые согласованы соответствующими положениями договора.

Как обычные условия можно назвать те, которые непосредственно не касаются сущности и содержания медико-биологического эксперимента с участием человека, например транспорт-

ное обеспечение подопытного, обеспечения его питания во время проведения эксперимента и тому подобное. Как случайные условия, то признаются такие условия договора, которые обычно в договорах такого вида не предусмотрены, но могут быть установлены по соглашению сторон [22, с. 118–120]. Такими условиями могут быть условия обеспечения членов семьи подопытного на время проведения эксперимента, предоставление в дальнейшем льготного медицинского обследования подопытного и членов его семьи и тому подобное.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Пастернак М. Вид сделки — неотъемлемая часть его действительности // Журнал Киевского университета права. — 2013. — № 2. — С. 215–218.
2. Новохатская Я. В. Гражданско-правовой договор как регулятор гражданских отношений. Проблемы законности. — Харьков: Нац. юрид. ун-т им. Ярослава Мудрого, 2015. — Вып. 130. — С. 88–94.
3. Сахарук Д. Понятие и виды формы сделки // Предпринимательство, хозяйство и право. — 2003. — № 12. — С. 43–48.
4. Белоус Ж. А. Действительность хозяйственных договоров: дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2005. 220 с.
5. Рясенцев В. А. Вид сделок и последствия ее несоблюдения // Советская юстиция. — 1974. — № 21. — С. 12–18.
6. Гражданский кодекс Украины от 16.01.2003 г. № 435-IV [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page6>.
7. Смотров А. И. Договор по возмездного оказания медицинских услуг: дис. ... канд. юрид. наук. — Харьков, 2003. — 177 с.
8. Емельянов В. П. Гражданское право Украины: метод. пособие. — Харьков: Консум, 1996. — 235 с.
9. Красавчиков О. А. Советское гражданское право. — М.: Высш. шк., 1972. — Т. 1. — 447 с.
10. Симсон А. Существенные условия и классификация инвестиционных договоров // Предпринимательство, хозяйство и право. — 2001. — № 3. — С. 17–23.
11. Обязательственное право: учеб. пособие / под ред. А. В. Дзери. — К.: Юринком Интер, 1998. — 910 с.
12. Сибильов М. Содержание гражданско-правового договора // Вестник Академии правовых наук Украины. — Харьков, 2003. — № 1 (32). — С. 93–99.
13. Кулиш А. М., Баранова А. В., Михайлишин П. А. Реформирование законодательства в области медицинских экспериментов: медицинские и правовые аспекты // Научный вестник Херсонского государственного университета. Серия «Юридические науки». — 2013. — Вып. 5, т. 1. — С. 89–92.
14. Савицкая А. Н. Возмещение ущерба, причиненного ненадлежащим лечением. — Львов: Высш. шк., 1982. — 195 с.
15. Беляевич О. А. Хозяйственный договор и способы его заключения: дис. ... канд. юрид. наук. — К., 1999. — 173 с.
16. Нюрнбергский кодекс 1947 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.psychopravo.ru/law/int/nyurnbergsjij-kodeks.htm>.
17. Бердичевский Ф. Ю. Уголовная ответственность медицинского персонала за нарушения профессиональных обязанностей. — М.: Юрид. лит., 1970. — 128 с.
18. Вермель И. Г. Судебно-медицинская экспертиза лечебной деятельности: (Вопросы теории и практики). — Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1988. — 112 с.
19. Савицкая А. Н. Возмещение ущерба, причиненного ненадлежащим лечением. — Львов: Высш. шк., 1982. — 195 с.
20. Общая теория гражданского права / Под ред. А. А. Подопригоры и Д. В. Бобровой. — К.: Высш. шк., 1992. — 454 с.
21. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. — 2-е изд., испр. — М.: Устав, 1999. — Кн. 1: Общие положения. — 848 с.
22. Волошин В. А. Правовое регулирование договорных отношений в сфере промышленной собственности: дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2011. — 215 с.

REFERENCES:

1. Pasternak M. (2003). *Vid sdelki — neotemlemaya chast ego deystvitelnosti* [Type of transaction — an integral part of its validity]. *Jurnal Kievskogo universiteta prava* [Journal of Kyiv University of Law]. 2. P. 215–218. [in Ukrainian].
2. Novokhatskaya Ya. V. (2015). *Gragdansko-pravovoy dogovor kak regulyator grahdanskich odnosbeniy. Problemy zakonnosti*. [Civil law treaty as a regulator of civil relations. Problems of legality]. Kharkov: National. jurid. un-t them. Yaroslav the Wise. Issue. 130. P. 88–94. [in Ukrainian].
3. Sakharuk D. (2003). *Ponayatie i vidy formy sdelki* [The concept and types of the form of the transaction]. *Predprinimatelstvo, hozayastvo i pravo* [Entrepreneurship, economy and law]. 12. P. 43–48. [in Ukrainian].
4. Belous Zh. A. (2005). *Deystvitelnost hozayastvennyh dogovorov* [Validity of economic contracts]: dis. ... cand. jurid. sciences. K. P. 220. [in Ukrainian].
5. Ryasentsev V. A. (1974). *Vid sdelok i posledstviya ih nesobludeniya* [The type of nurses and the consequences of its non-compliance]. *Soviet justice*. 21. P. 12–18. [in Russian].
6. *Grzhdanskiy kodeks Ukrainy ot 16.01.2003 r. № 435-IV* [The Civil Code of Ukraine of January 16, 2003, No. 435-IV]. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page6>. [in Ukrainian].
7. Smotrov A. I. (2003). *Dogovor po vozmesheniyu okoziyaniy medizinskih uslug* [Contract for paid provision of medical services]. dis. ... cand. jurid. Sciences. Kharkov. P. 177. [in Ukrainian].
8. Emelyanov V. P. (1996). *Gragdanskoe pravo Ukrainu — metod. posobie* [Civil Law of Ukraine — method. allowance]. Kharkov. Konsum. P. 235. [in Ukrainian].
9. Krasavchikov O. A. (1972). *Sovetskoye grahdanskoye pravo* [Soviet civil law]. Moscow: Higher. Shk. Vol. 1. P. 447. [in Russian].
10. Simson A. (2001). *Sushestvennie usloviya i klasifikatsiya investitsionnih dogovorov* [Essential conditions and classification of investment contracts]. *Entrepreneurship, economy and law*. 3. P. 17–23. [in Ukrainian].
11. Dzera A. V. (Ed.) (1998). *Obyasatelnoe pravo — uchebnoe posobie* [Obligations: training. allowance]. Kiev. Yurinkom Inter. P. 910. [in Ukrainian].
12. Sibilov M. (2003). *Soderzhanie grahdansko-pravovogo dogovora* [Contents of the civil-law contract]. *Vesnic akademii pravovih nauk* [Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine]. Kharkov. 1. P. 93–99. [in Ukrainian].
13. Kulish A. M., Baranova A. V., Mikhaylishin P. A. (2013). *Reformirovanie zakonodatelstva v oblasti medizinskih ersperimentov* [Reforming legislation in the field of medical experiments: medical and legal aspects]. *Nauchniy vesnik Hersonskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Yuridicheskie nauki* [Scientific Newsletter of Kherson State University. A series of Legal Sciences]. Vol. 5, t. 1. P. 89–92. [in Ukrainian].
14. Savitskaya A. N. (1982). *Vozmeshenie usherba, prichinennobo nenadlezhachim vrachevaniya* [Compensation of damage caused by improper healing]. Lviv. Higher Education. P. 195. [in Ukrainian].
15. Belyanovich O. A. (1999). *Hosaystvenniy dogovor i sposoby ego zaklucheniya* [The economic contract and ways of its conclusion]. The dis. ... cand. jurid. sciences. K. P. 173. [in Ukrainian].
16. *Nurnberskiy kodeks 1947 goda* [The Nuremberg Code of 1947]. URL: <http://www.psychopravo.ru/law/int/nyurnberskiy-kodeks.htm>. [in Russian].
17. Berdichevsky F. Yu. (1970). *Ugolovmaya otvetstvennost medicinskogo pesonala za narusheniya professionalnyh obyazannostey* [Criminal liability of medical personnel for violations of professional duties]. *M. Jurid. lit.* P. 128. [in Russian].
18. Vermel I. G. (1988). *Sudebno-meditsinskaya ekspertiza lechebnoy deyatelnosti (voprosy teorii i praktiki)* [Forensic medical examination of therapeutic activity. (Questions of theory and practice)]. Sverdlovsk. Publishing House of the Ural University. P. 112. [in Russian].
19. Savitskaya A. N. (1982). *Vozmeshenie usherba, prichinennobo nenadlezhachim vrachevaniya* [Compensation of damage caused by improper healing]. Lviv. Higher Education. Sc. P. 195. [in Ukrainian].
20. Podoprigora A. A., Bobrova D. V. (Eds.) (1992). *Obshaya teoriya grahdanskogo prava* [General theory of civil law] K. Higher Education. Shk. P. 454. [in Ukrainian].
21. Braginsky M. I., Vitryansky V. V. (1999). *Dogovornoye pravo* [Contract law]. Second ed., Corrected. M. Charter, Book. 1. General Provisions. P. 848. [in Russian].
22. Voloshin V. A. (2011). *Pravovoe regulirovanie dogovornych odnosbeniy v sfere promishlenoi sobstvennosti* [Legal regulation of contractual relations in the field of industrial property]. Dis. ... cand. jurid. sciences. K. P. 215. [in Ukrainian].





**Кернякевич-Танасійчук Юлія Володимирівна**

*Доцент кафедри трудового, екологічного та аграрного права Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, кандидат юридичних наук, доцент*

## **ОПТИМІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ: ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ**

**Kerniakevych-Tanasiichuk Yu. V. Optimization of the Criminal-Executive Policy of Ukraine: Concept and Essence**

**Abstract.** The article deals with the issue of optimization of Ukraine's criminal-executive policy. The correlation between the concepts of «reforming» and «optimization» is established. It is concluded that the result of optimization of the criminal-executive policy of the state will be bringing her criminal-executive system to the best (optimal) state.

**Key words:** *the criminal-executive policy, the criminal-executive system, optimization, reforming.*

Існуючий стан політики Української держави у сфері боротьби зі злочинністю загалом та у сфері виконання покарань в тому числі потребує докорінних змін та реформування. Це зумовлено величезною кількістю проблем, які були, є та продовжують виникати в процесі виконання-відбування покарань.

До таких проблем належать: незадовільні умови тримання засуджених та осіб, взятих під варту; неналежна якість медичної допомоги; нестача денного світла та свіжого повітря; не виправдані режимні обмеження; нездійснення переходу від казарменого до блокового розміщення засуджених; низький рівень організації соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими; критичний стан підприємств установ виконання покарань; низькі заробітні плати та незадовільний стан соціальної захищеності персоналу органів та установ виконання покарань та членів їх сімей тощо.

Незважаючи на визначеність проблем кримінально-виконавчої системи на нормативному рівні в Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України та Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної систе-

ми України, а також закріплення в Концепціях шляхів і способів розв'язання названих проблем, вони й надалі залишаються не вирішеними.

Досягти позитивних та якісних змін та провести реформування системи виконання покарань України можна досягти за допомогою оптимізації кримінально-виконавчої політики.

Як слушно відзначає І. С. Яковець ефективність виконання кримінальних покарань виступає кінцевою метою оптимізації цього процесу [1, с. 65], відповідно забезпечення ефективності кримінально-виконавчої політики слугуватиме цілком її оптимізації.

Процес оптимізації є складовою частиною реформування, його в жодному разі не потрібно відкидати або реалізовувати поодиноким, без погодження із стратегічними завданнями реформування [2].

Поняття «реформа» у «Юридичній енциклопедії» визначено як процес кардинальних, часто тривалих за часом перетворень відповідних сторін суспільного життя, державно-правових інститутів, окремих структур тощо [3, с. 303].

Часто не виправдано терміни реформування та оптимізації вживаються



в державно-управлінській сфері як синоніми. На думку І. О. Кульчій, це породжує помилокове уявлення про процеси змін, що здійснюються і заплановані в системі органів виконавчої влади. Поняття реформування та оптимізація співвідносяться як ціле і частина [2].

У своїй дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Є. І. Огородник визначає наступні пріоритетні завдання реформування кримінально-виконавчої політики, зокрема: переведення кримінально-виконавчої системи на ліберальні рейки функціонування, гуманізація кримінально-виконавчої політики, структурно-функціональна синхронізація кримінально-виконавчої політики із кримінально-правовою та кримінологічною політикою, а також соціальною політикою держави в цілому; адаптація кримінально-виконавчої системи до європейських стандартів поведіння із засудженими, підвищення соціально-клінічного потенціалу пенітенціарної практики, вдосконалення системи поступенітарного стимулювання соціальної активності колишніх засуджених [4, с. 9].

Для успішного виконання сформульованих завдань автором запропоновано організувати реформування кримінально-виконавчої політики за такими напрямками:

- 1) конвергенція кримінально-виконавчої та соціальної політики;
- 2) демілітаризація кримінально-виконавчої системи;
- 3) запровадження камерної системи в УВП закритого типу;
- 4) подальша інтеграція пенітенціарної системи з інститутами громадських зв'язків та контролю;
- 5) розвиток системи органів та установ, що виконують покарання, не пов'язані з позбавленням волі;
- 6) забезпечення засудженим трудової зайнятості та рівного доступу до загальної середньої, професійно-технічної, вищої та післядипломної освіти;

7) удосконалення методик індивідуальної роботи із засудженими з метою їх ресоціалізації;

8) удосконалення системи медичного обслуговування та психологічного супроводу;

9) удосконалення правової бази та організаційно-управлінської основи забезпечення безпеки засуджених під час відбування покарань;

10) реформування кадрової політики органів та установ виконання покарань;

11) нарощування обсягів фінансування реформи кримінально-виконавчої політики до меж, необхідних для виконання поставлених завдань;

12) підвищення кваліфікації та професійних навичок працівників УВП [4, с. 9–10].

У свою чергу О. О. Шкута визначає алгоритм реформування Державної пенітенціарної служби України, який включає наступні заходи:

1) упровадження в діяльність органів та установ виконання покарань інноваційних технологій як теоретичного, так і практичного характеру, що повинні мати плідну й конструктивну співпрацю з вітчизняним науковцями та нашими партнерами із зарубіжних пенітенціарних систем;

2) розробку заходів із модернізації системи інженерно-технічних засобів охорони й нагляду за засудженими з метою створення багаторівневої системи централізованої охорони та відеомоніторингу, забезпечення установ виконання покарань і слідчих ізоляторів сучасним медичним обладнанням, спеціальними санітарними автомобілями для транспортування хворих на туберкульоз тощо;

3) розробку проектів сучасної інфраструктури органів та установ виконання покарань, пошук донорів на їх викуп і будівництво нового зразка. Безумовно, це складне завдання з огляду на те, що практично всі виправні колонії на території України будувались у піс-

лявосні роки й передбачали групове проживання засуджених;

4) модернізацію підприємств установ виконання покарань у зв'язку з їх збитковістю та вдосконалення системи професійної підготовки засуджених. Саме сфера виробничої діяльності підприємств установ виконання покарань, відсутність ефективної системи мотивації трудової діяльності засуджених має стати стимулятором для закріплення в засуджених трудових навичок, що є невід'ємною складовою процесу їх виправлення й ресоціалізації;

5) соціальну переорієнтація кримінальної політики держави з наданням переваги покаранням, не пов'язаним із позбавленням волі, та впровадження в повному обсязі до засуджених інституту пробації;

6) успіх будь-яких реформ залежить від рівня їх сприйняття людьми, на яких покладається їх реалізація. Сьогодні існує потреба в зміні професійної психології та подоланні стереотипів у взаємовідносинах персоналу й засуджених, а тому на порядок денний ставиться питання докорінної зміни системи підготовки та навчання пенітенціарного персоналу, а також підвищення рівня його мотивації з огляду на характер та обсяг роботи відповідно до рекомендацій європейських пенітенціарних правил [5, с. 115–116].

На відміну від реформування, питання оптимізації кримінально-виконавчої політики України не було предметом окремого самостійного вивчення. Під назвою «Оптимізація кримінально-виконавчої політики України» опублікована у 2017 році наукова стаття М. Ю. Кутєпова, в якій автор аналізує процес становлення та трансформацію кримінально-виконавчої політики з точки зору історії її нормативно-правового забезпечення [6]. Водночас ні визначення поняття, ні окреслення шляхів оптимізації кримінально-виконавчої політики в цій праці немає.

Про оптимізацію системи органів та установ виконання покарань як один із важливих напрямків вдосконалення механізму реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань веде мову К. В. Муравйов у своїй дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Цей захід, як зазначає автор, є необхідним кроком на шляху вирішення проблеми підвищення ефективності організації та діяльності органів виконання кримінальних покарань [7, с. 300–301].

На рівні докторської дисертації І. С. Яковець досліджено питання оптимізації процесу виконання кримінальних покарань [8].

Більше того, істинно «настільною книгою» з дослідження проблем оптимізації процесу виконання-відбування покарання для нас стала однойменна монографія вченої «Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань» [1], в якій розкрито зміст складових елементів оптимізації процесу виконання кримінальних покарань та фактори, що впливають на їх практичну реалізацію, а також ґрунтовно проаналізовано основні напрями оптимізації процесу виконання кримінальних покарань.

Для визначення поняття «оптимізація кримінально-виконавчої політики» необхідно спершу з'ясувати значення категорії «оптимізація», яка наділена міждисциплінарним характером.

Як свідчать дослідження, перші згадки про оптимізацію як ідею удосконалення у доволі чіткому вигляді з'явилися ще у «Ведах» та ведичній філософії Стародавньої Індії, однак у розвинутій та математизованій формі уявлення про найкраще з усіх можливих варіантів були створені лише у ХХ ст. у межах економічної теорії та її гілки — математичній економіці, а потім — у кібернетичній теорії прийняття рішень та операцій, в теорії катастроф, ігор тощо. Свій внесок у розвиток концепції оптимізації внесла й ана-

літична механіка, теоретична біологія, соціальна біологія, екологія, етологія, психологія, соціологія та інші науки. У економічній теорії формується навіть особлива дисципліна, яку часто називають «теорією оптимізації» [9, с. 150].

Слушним є твердження І. С. Яковець, що оптимізаційний підхід в різних галузях науки не лише пройшов випробування часом, а й виявив свою життєздатність та доцільність використання при розв'язанні проблем, пов'язаних із забезпеченням якнайкращого функціонування певних систем і процесів [9, с. 151].

Сам термін «оптимізація» у словниках тлумачиться як: процес надання будь-чому найвигідніших характеристик, співвідношень [10, с. 483]; процес вибору найкращого варіанту з можливих; процес приведення системи до найкращого (оптимального) стану [11, с. 606].

З врахуванням вищезазначеної дефініції, оптимізація кримінально-виконавчої політики є процесом приведення її до найкращого (оптимального) стану.

З точки зору Ю. А. Власенко, оптимізація повинна розглядатися, як системний комплексний процес, спрямований на вдосконалення існуючої нормативно-правової бази певної сфери законодавства шляхом вибору найкращого (серед можливих) варіанта функціонування законодавства, який дозволить забезпечити досягнення максимального результату (мети законодавства) за наявних реальних умов (обмежуючих факторів) із метою розробки концепції стратегії розвитку законодавства у зазначеній сфері [12, с. 5].

Як зауважує П. А. Фріс, кримінально-виконавча політика визначає цілі, принципи, стратегію і напрями функціонування кримінально-виконавчої системи, основні форми і методи реалізації кримінального покарання [13, с. 231]. Тому, оптимізація кримінально-виконавчої політики держави матиме своїм наслідком і приведення криміналь-

но-виконавчої системи до найкращого (оптимального) стану.

Оскільки система виконання покарань включає в себе і порядок виконання (відбування) покарань [14, с. 23], то оптимізація кримінально-виконавчої системи охоплюватиме в якості самостійних складових частин:

- 1) і оптимізацію процесу виконання-відбування покарань,
- 2) і оптимізацію органів та установ, діяльність яких спрямована на виконання покарань [15, с. 33].

Оптимізацію процесу виконання кримінальних покарань І. С. Яковець пропонує визначити як організацію його за такою формою, такими методами і засобами, які забезпечують ефективність діяльності органів і установ виконання покарань з досягнення поставлених цілей і завдань [16, с. 66].

Оптимізації системи органів та установ, приурочений весь 2016 рік, більше того, нових обертів набирають плани щодо реформування і сьогодні, про що свідчить бажання урядовців в котрий раз створити новий орган, задеклароване у Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України [17].

Як наголошує Д. В. Ягунов, неможливо створити певний алгоритм дій з реформування української пенітенціарної системи, вирішити всі її проблеми за допомогою створення нового органу влади, наділення новими повноваженнями вже існуючих органів або прийняття нового закону. Необхідні більш широкі й масштабні заходи одночасно на теоретичному рівні й у практичній площині [18, с. 378].

Крім організаційних змін, слід наважитися перейти і до трансформації змістовного наповнення діяльності щодо виконання-відбування покарань, яка повинна бути зорієнтована на реабілітацію, ресоціалізацію засуджених.

Ідея ресоціалізації повинна стати основою пенітенціарної філософії [18, с. 378].

Таким чином, оптимізувавши вищезазначені елементи кримінально-виконавчої системи, можна очікувати на досягнення

ефективності її функціонування, що в кінцевому результаті у сукупності з іншими методами призведе до її реформування.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Яковець І. С. Теоретичні та прикладні задачі оптимізації процесу виконання кримінальних покарань: монографія / І. С. Яковець. — Х. : Право, 2013. — 392 с.
2. Кульчій І. О. Сутність понять «реформування» і «оптимізація» та їх застосування в системі виконавчої влади України [Електронний ресурс]. — Режим доступу до док.: [http://www.rusnauka.com/7\\_NND\\_2009/Gosupravlenie/42603.doc.htm](http://www.rusnauka.com/7_NND_2009/Gosupravlenie/42603.doc.htm).
3. Юридична енциклопедія : [в 6 т.] ; редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редакції) та ін. — Т. 5. — К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2003. — 736 с.
4. Огородник Є. І. Механізм реалізації кримінально-виконавчої політики України та її реформування на сучасному етапі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08 / Є. І. Огородник. — Х., 2017. — 19 с.
5. Шкута О. О. Алгоритм реформування Державної пенітенціарної служби України / О. О. Шкута // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. — 2016. — Вип. 36. — Том 2. — С. 113–116.
6. Кутєпов М. Ю. Оптимізація кримінально-виконавчої політики України / М. Ю. Кутєпов // Юридичний науковий електронний журнал. — 2017. — № 2. — С. 131–134.
7. Муравйов К. В. Адміністративно-правове забезпечення реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07 / К. В. Муравйов. — К., 2017. — 440 с.
8. Яковець І. С. Теоретичні та прикладні задачі оптимізації процесу виконання кримінальних покарань: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / І. С. Яковець. — Х., 2014. — 360 с.
9. Яковець І. С. Загальнонауковий підхід до визначення категорії «оптимізація процесу виконання кримінальних покарань» / І. С. Яковець // Питання боротьби зі злочинністю. — 2013. — Вип. 25. — С. 149–159.
10. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. — К. : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1977. — 776 с.
11. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. — Х. : ВД «ПІКОЛА», 2009. — 1008 с.
12. Власенко Ю. Л. Оптимізація законодавства України у сфері забезпечення екологічної безпеки: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.06 / Ю. Л. Власенко. — К., 2010. — 22 с.
13. Фріс П. А. До питання про зміст кримінально-виконавчої політики / П. А. Фріс // Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція : зб. матеріалів міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 листоп. 2015 р.) — К. : Ін-т крим.-викон. служби, 2015. — С. 230–235.
14. Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Щодо визначення змісту поняття «система виконання покарань» / Ю. В. Кернякевич-Танасійчук // Матеріали Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «Політика в сфері боротьби зі злочинністю» (м. Івано-Франківськ, 11–13 березня 2015 р.). — Івано-Франківськ, 2015. — С. 21–23.
15. Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Оптимізація кримінально-виконавчої політики як вимога часу / Ю. В. Кернякевич-Танасійчук // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Політика в сфері боротьби зі злочинністю» (м. Івано-Франківськ, 18–19 грудня 2015 р.) — Івано-Франківськ, 2016. — С. 31–33.
16. Яковець І. Поняття, основні етапи та закономірності оптимізації процесу виконання кримінальних покарань в Україні / І. Яковець // Вісник Національної академії прокуратури України. — 2013. — № 4. — С. 66–70.
17. Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 верес. 2017 р. № 654-р [Електронний ресурс] // Офіц. сайт Верховної Ради України. — Режим доступу до док.: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/654-2017-p>.
18. Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування: монографія / Д. В. Ягунов; Державна пенітенціарна служба України. — 4-те вид., перероб. та доп. — Одеса : Фенікс, 2011. — 446 с.

## REFERENCES:

- Iakovets I. S. (2013). *Teoretychni ta prykladni zasady optymizatsii protsesu vykonannya kryminalnykh pokaran* [Theoretical and applied principles of optimization of the process of execution of criminal punishments]. Kharkiv. Pravo. 392 p. [in Ukrainian].
- Kulchii I. O. *Sutnist poniat «reformuvannia» i «optymizatsiia» ta yikh zastosuvannia v systemi vykonavchoi vlady Ukrainy* [The essence of the concepts of «reform» and «optimization» and their application in the system of executive power of Ukraine]. [online]. Available at: [http://www.rusnauka.com/7\\_NND\\_2009/Gosupravlenie/42603.doc.htm](http://www.rusnauka.com/7_NND_2009/Gosupravlenie/42603.doc.htm). [in Ukrainian].
- Yu. S. Shemshuchenko (2003). *Iurydychna entsyklopediia: v 6 tomakh* [Law Encyclopedia: in 6 volumes]. Vol. 5. Kyiv. Vyd-vo «Ukrainska entsyklopediia» im. M. P. Bazhana. 736 p. [in Ukrainian].
- Ohorodnyk Ye. I. (2017). *Mekhanizm realizatsii kryminalno-vykonavchoi polityky Ukrainy ta yii reformuvannia na suchasnomu etapi: avtoref. dys. na здobuttia nauk. stupenia kand. yuryd. nauk : 12.00.08* [Mechanism of realization of the criminal-executive policy of Ukraine and its reforming at the present stage: the abstract of the thesis of the candidate of juridical science: 12.00.08]. Kharkiv. 19 p. [in Ukrainian].
- Shkuta O. O. (2016). *Alhorytm reformuvannia Derzhavnoi penitentsiarnoi sluzhby Ukrainy* [Algorithm for reforming the State Penitentiary Service of Ukraine]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii PRAVO [Scientific herald of Uzhgorod National University. LAW series]. Issue 36. Vol. 2. P. 113–116. [in Ukrainian].
- Kutieпов M. Yu. (2017). *Optymizatsiia kryminalno-vykonavchoi polityky Ukrainy* [Optimization of Ukraine's criminal-executive policy]. Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal [Legal scientific electronic journal]. No. 2. P. 131–134. [in Ukrainian].
- Muraviov K. V. (2017). *Administratyvno-pravove zabezpechennia realizatsii derzhavnoi polityky u sferi vykonannya kryminalnykh pokaran: dys. ... doktora yuryd. nauk : 12.00.07*. [Administrative and legal support of realization of state policy in the field of execution of criminal penalties: the thesis of the doctor of juridical science: 12.00.07]. Kyiv. 440 p. [in Ukrainian].
- Iakovets I. S. (2014). *Teoretychni ta prykladni zasady optymizatsii protsesu vykonannya kryminalnykh pokaran: dys. ... doktora yuryd. nauk : 12.00.08*. [Theoretical and applied principles of optimization of the process of execution of criminal punishments: the thesis of the doctor of juridical science: 12.00.08]. Kharkiv. 360 p. [in Ukrainian].
- Iakovets I. S. (2013). *Zabalonaukovyi pidkbid do vyznachennia katehorii «optymizatsiia protsesu vykonannya kryminalnykh pokaran»* [General scientific approach to the definition of the category «optimization of the process of execution of criminal punishments»]. Pytannia borotby zi zlochynnistiu [The issue of fighting crime]. Issue 25. P. 113–116. [in Ukrainian].
- Melnychuk O. S. (1977). *Slovyk inshomornykh sliv* [Dictionary of foreign words]. Kyiv. Holovna redaktsiia Ukrainskoi radianskoi entsyklopedii. 776 p. [in Ukrainian].
- Dubichynskiy V. V. (2009). *Suchasnyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi mowy: 100 000 sliv* [Modern Dictionary of Ukrainian: 100 000 words]. Kharkiv. VD «ShKOLA». 1008 p. [in Ukrainian].
- Vlasenko Yu. L. (2010). *Optymizatsiia zakonodavstva Ukrainy u sferi zabezpechennia ekolohichnoi bezpeky: avtoref. dys. kand. yuryd. nauk : 12.00.06* [Optimization of Ukrainian legislation in the field of environmental safety: the abstract of the thesis of the candidate of juridical science: 12.00.06]. Kyiv. 22 p. [in Ukrainian].
- Fris P. L. (2015). *Do pytannia pro zmist kryminalno-vykonavchoi polityky* [On the content of criminal-executive policy]. Kryminalno-vykonavcha polityka Ukrainy ta Yevropeiskoho Soiuzu: rozvytok ta intehtatsiia : zb. materialiv mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Kyiv, 27 lystop. 2015 r.). Kyiv. P. 230–235. [in Ukrainian].
- Kerniakevych-Tanasiihchuk Yu. V. (2015). *Shchodo vyznachennia zmistu poniattia «systema vykonannya pokaran»* [Concerning the definition of the content of the concept of «punishment system»]. Materialy Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi Internet-konferentsii «Polityka v sferi borotby zi zlochynnistiu» (m. Ivano-Frankivsk, 11–13 bereznia 2015 r.). Ivano-Frankivsk. P. 21–23. [in Ukrainian].
- Kerniakevych-Tanasiihchuk Yu. V. (2015). *Optymizatsiia kryminalno-vykonavchoi polityky yak vymoha chasu* [Optimization of criminal-executive policy as a requirement of time]. Materialy Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii «Polityka v sferi borotby zi zlochynnistiu» (m. Ivano-Frankivsk, 18–19 hrudnia 2015 r.). Ivano-Frankivsk. P. 31–33. [in Ukrainian].
- Iakovets I. (2013). *Poniatia, osnovni etapy ta zakonodavna optymizatsiia protsesu vykonannya kryminalnykh pokaran v Ukraini* [The concept, the main stages and patterns of optimization of the process of execution of criminal penal-

ties in Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy* [Bulletin of the National Academy of Public Prosecutor of Ukraine]. No. 4. P. 66–70.

17. Kabinet Ministriv Ukrainy (2017). *Pro skhvalennia Kontseptsii reformuvannia (rozvytku) penitentsiarnoi systemy Ukrainy: rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 13 veres. 2017 r. № 654-r* [On Approving the Concept of Reforming (Development) of the Penitentiary System of

Ukraine: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine from September 13. 2017. No. 654-r]. [online]. Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/654-2017-p>. [in Ukrainian]

18. Yahunov D. V. (2011). *Penitentsiarna systema Ukrainy: istorychnyi rozvytok, suchasni problemy ta perspektyny reformuvannia* [Penitentiary system of Ukraine: historical development, modern problems and perspectives of reform]. Odesa. Feniks. 446 p. [in Ukrainian].





УДК 342.922:343.8(477)

**Зливко Станіслав Володимирович**  
*Доцент кафедри адміністративного,  
цивільного та господарського права і процесу  
Академії Державної пенітенціарної служби,  
кандидат юридичних наук*

## **ФОРМУВАННЯ ЗАСАД УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ОСНОВІ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ АКТИВ З РЕФОРМУВАННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ**

**Zlyvko S. V. Principles of Administrative Activity Forming on the Basis of Conceptual Acts on the Penitentiary System of Ukraine Reforming**

**Abstract.** The analysis of the principles on reforming the Penitentiary System of conceptual sources of Ukraine is carried out in the article. The results of researches of the principles of heads' administrative activity forming in the State Criminal and Executive Service of Ukraine on the basis of considered conceptual acts are presented. It is clarified that the issues of direct dependence of the quality of penitentiary institutions work on their heads' administrative activity are reflected in officially proclaimed and proposed by the state doctrinal models of modernization or transformation of the Penitentiary System. It is substantiated that a particular problem for today is the inconsistency in the planning of measures to implement the reform of the Penitentiary System of Ukraine in accordance with the principles of these sources. The problems of planning the implementation of the Concept of reforming (developing) of the Penitentiary System of Ukraine are determined.

**Key words:** *heads' administrative activity, Penitentiary System governing, Penitentiary System reforming, plan of measures.*

**Постановка проблеми.** Революційні події 2014 року сформували в української громадськості широке коло ініціатив зміни застарілих моделей державного управління, оновлення його на засадничому рівні за принципами публічного управління, добросовісного врядування. Системним змінам сьогодні підлягають практично всі галузі публічного управління та їх групи. Не є винятком і питання пенітенціарної системи, зокрема управління системами виконання покарань. Виходячи із того, що якість роботи пенітенціарних установ прямо залежить від управлінської діяльності їх керівників, ці питання відображаються в офіційно проголошених та запропонованих державою доктринальних моделях оновлення або перетворення пенітенціарної системи.

Актуальність теми дослідження пов'язана з тим, що за роки незалежності України не вдалося сформувати достатньо функціональну та ефективну пенітенціарну службу, яка була б покликана здійснювати управлінські функції та на належному рівні забезпечувати права і свободи людини в кримінально-виконавчій системі. Подолати багато недоліків у сфері виконання кримінальних покарань можливо шляхом здійснення пенітенціарної реформи, метою якої є поетапне створення на наукових засадах, на основі концептуальних актив ефективної системи управління пенітенціарною сферою, яка має бути достатньо прозорою для громадськості, максимально забезпечувати дотримання прав людини та громадянина.

### **Аналіз досліджень і публікацій.**

Значний внесок у формування теоретико-методологічних засад управління кримінально-виконавчою системою зробили провідні науковці в галузях адміністративного та кримінально-виконавчого права, зокрема Є. Ю. Бараш, І. Г. Богатирьов, А. О. Галай, С. К. Гречанюк, В. А. Львовичкін, Г. О. Радов, Д. В. Ягунов. Разом з тим, дослідження присвячені переважно науковим моделям, які пропонували комплексне бачення реформ управлінської складової пенітенціарної системи. Водночас комплексного дослідження концептуальних актів з реформування пенітенціарної системи України щодо формування засад управлінської діяльності не проводилось.

Отже, **метою статті** є системне дослідження впливу концептуальних актів з реформування пенітенціарної системи України на формування засад управлінської діяльності у сфері виконання покарань.

Ці акти підібрані за критерієм характеристики оновлення управлінських засад діяльності системи, і саме цей аспект нами буде проаналізовано.

**Виклад основного матеріалу.** Починаючи характеристику цієї системи джерел, відзначимо, що існування Національної стратегії у сфері прав людини, ухваленої у 2015 році, стало важливим кроком для України щодо руху до світових правових цінностей. Як зазначив Деніел Райн, заступник директора офісу демократії та врядування Агентства США з міжнародного розвитку, розробка, прийняття і тепер реалізація Національної стратегії у сфері прав людини і План дій є безпрецедентним кроком, який наближає Україну до Європи [1]. Така аргументація пояснюється тим, що фактично в кожній країні Європи є документ-план, що вказує моделі розвитку відносин у сфері прав людини на декілька років. Прийняття такого джерела в Україні, ще й у редакції,

що близька до запропонованої саме громадянським суспільством, було безпрецедентним кроком для Української держави, де до цього стратегії пропонувалися лише органами влади.

Водночас до такої позитивної характеристики України додамо і протилежний аргумент, що стосується виконання цього стратегічного плану, який залишає бажати кращого. В. Лутковська, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини у період 2012–2017, під час презентації звіту щодо другої річниці Національної стратегії зазначила: за останні півроку не було жодної делегації з європейських інституцій, яка б не ставила питання стосовно виконання Нацстратегії з прав людини. Хто візьме на себе відповідальність і спробує сказати неправду європейським інституціям про те, що Нацстратегія виконується добре, додала українська Омбудсман [2].

Отже, яким чином Національна стратегія та план її реалізації стосуються управління в'язничною системою? Стратегія побудована за напрямками ключових прав людини, в низці з них прямо передбачено питання системи виконання покарань. Стратегія містить мету і завдання, побудовані за групами ключових прав, а її уточнює та містить виконавців План заходів з реалізації стратегії, що затверджений Кабінетом Міністрів України [3].

Першим з них є забезпечення права на життя. Щодо цього очікуваним результатом є відповідність міжнародним стандартам захисту права на життя умов тримання та поводження з особами у місцях, в яких вони примусово тримаються за судовим рішенням [4].

Наступним відзначено протидію катуванням, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. Щодо цього зазначено групу завдань: створити ефективну систему розслідування злочинів, пов'язаних із катуваннями, жор-

стоким, неадекватним або таким, що знижує гідність, поводженням чи покаранням; забезпечити дієвість засобів правового захисту, відшкодування шкоди. При цьому акцентовано увагу на потребі посилювати ефективну діяльність національного превентивного механізму [4].

Характеризуючи наступний пункт Стратегії — забезпечення права на свободу та особисту недоторканність, — ми вперше відзначаємо ключовий недолік цього документа, що нівелює його позитивний зміст. Пункти виконання цього завдання звучать абсолютно ідентично до аналогічних, згаданих вище щодо права на життя, і схоже до протидії катуванням: приведена у відповідність до міжнародних стандартів процедура затримання і тримання особи під вартою [4]. Ризик і критика полягають у тому, що відповідальний суб'єкт (як правило, ключове міністерство) може одним незначним кроком показати нібито прогрес у виконанні одночасно кількох напрямів або навпаки пояснити відсутність уваги одному напрямку Стратегії тим, що аналогічне завдання міститься в іншому, і за це відповідає інший орган. Тому виправданою є критика тексту Нацстратегії з прав людини, і пропонується її будувати таким чином, щоб документ мав реалістичний та конкретний вигляд.

Нотатково питання діяльності системи виконання покарань порушені також у зв'язку із:

1) забезпеченням права на приватність осіб, які перебувають у місцях примусового тримання за судовим рішенням;

2) забезпеченням прав дитини: мають здійснюватися ефективні заходи, спрямовані на ресоціалізацію та реабілітацію неповнолітніх засуджених і звільнених осіб з їх числа [4].

Окремі ознаки згаданих інших прав, як, наприклад, права на працю, освіту тощо, теж можуть стосуватися системи виконання покарань, хоча прямо у тек-

сті Стратегії установи позбавлення волі не згадані.

Важливим документом з питань комплексного реформування сфери юридичної відповідальності та інституцій, задіяних у цьому, є Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки та План дій щодо її реалізації. Перше питання виникає вже на етапі ухвалення цього документа і стосується не його змісту, а способу. Президент України підтримав указом документ, який був розроблений Радою з питань судової реформи, одночасно із планом, який ця Рада пропонувала [5], та одночасно зобов'язав Кабінет Міністрів розробити механізм упровадження Плану дій щодо реалізації положень Стратегії [6]. Тобто ця стратегія по суті має два плани реалізації. Інше питання стосується суб'єкта подання плану. Сьогодні не є несподіваним розробка проєктів документів дорадчими органами, вочевидь таким є і Рада з питань судової реформи.

Характеризуючи текст Стратегії, відзначимо, що вона охоплює різні сфери, і питання управління в'язничною системою торкається лише побіжно. Питання виконання покарань названо одним із суміжних питань галузі кримінальної юстиції, головними причинами її змінювати було названо критичні зауваження до діяльності української прокуратури. Так, з 11 недоліків системи кримінальної юстиції названо лише один, що частково стосується питання виконання покарань, тоді як десять повністю стосуються питання прокуратури, та один, як зазначалось, — також частково прокурорський. Цей недолік такий: відсутність індивідуалізованого, заснованого на доказах підходу до попередження злочинів, реабілітації та ресоціалізації. Обмежене застосування альтернативних видів покарання та відсутність позитивного досвіду застосування механізмів пробації [5].

Згідно зі стратегією, підвищення ефективності попередження злочинів і реабілітації засуджених та вдосконалення системи виконання покарань передбачає такі напрями:

1) розробка та практичне застосування сучасних підходів до управління пенітенціарними установами. Вирішення проблеми переповненості установ виконання покарань, вдосконалення тюремної інфраструктури і залучення приватного сектору;

2) вдосконалення етичних та дисциплінарних правил і механізмів внутрішнього контролю в пенітенціарних установах;

3) вдосконалення системи відбування покарання неповнолітніми із забезпеченням їм права на продовження освіти й професійного навчання;

4) впровадження індивідуалізованого підходу до відбування покарання, поліпшення заходів безпеки в пенітенціарних установах; розробка механізмів боротьби і попередження жорстокого поведіння у пенітенціарних установах шляхом здійснення зовнішнього нагляду та незалежного моніторингу;

5) удосконалення нормативно-правової бази щодо призначення покарання; зменшення кількості покарань, пов'язаних із позбавленням волі;

6) розробка нормативної та інституційної бази для надання послуг пробації;

7) перепрофілювання та навчання співробітників пенітенціарної служби для створення повноцінної сучасної служби пробації; забезпечення технічної бази для функціонування служби пробації [5].

Наведемо коротку характеристику цих заходів:

1) переповненості в'язничної системи в Україні не існує, вона зберегла інфраструктуру початку 2000-х, коли в ній утримувались 200 тис. осіб, сьогодні ж їх близько 60 тис.

2) залучення приватного сектора згадано без конкретики, а отже, без чіт-

кого встановлення пріоритетів приватно-державного партнерства у цій сфері;

3) питання відбування покарання стосується лише неповнолітніх, також без конкретного змісту оновлення, а саме продовження освіти й професійного навчання у всі часи незалежної України було пріоритетом оновлення системи виконання покарань;

4) поліпшення заходів безпеки зазначено, як і попередній пункт, без жодного вектора їх поліпшення, фокусування на певних аспектах в'язничної безпеки;

5) оновлення освіти в'язничних кадрів називається лише у зв'язку із питаннями пробації, що неповно з позиції підготовки в'язничних кадрів.

Висловимо припущення, що, можливо, потрібно уважно вивчити згаданий у Стратегії план заходів та ще один план, який мав забезпечити Кабінет Міністрів України. Передусім заходи Кабінету Міністрів України звелися до визначення способу комунікації з Радою з судової реформи та не містять конкретики щодо його власних ініціатив у напрямі просування цієї реформи. По-друге, схваленого Радою з питань судової реформи Плану дій щодо реалізації положень Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки як єдиного документа немає. Щодо розділу 11 (пенітенціарного) знайдено загальний огляд питань реформи з визначенням їх як завдання на кінець 2016, 2018 та 2020 років [7]. Плану на кожний рік, як в інших розділах Стратегії [8], не створено, що свідчить про недостатню експертну увагу з числа членів Ради до цього питання.

Відповідно, нікому, крім самої системи виконання покарань, звітувати про виконання плану та стратегії, тому, вочевидь, і звітів таких не існує. Вивчення сайту Ради з питань судової реформи дозволяє з числа нормативних розробок на виконання реформи віді-

лити лише дві норми оновленої Конституції України в частині судоустрою (потреба запуску оновлених систем моніторингу в'язничної системи та часткового позбавлення прокуратури контрольної функції у в'язничній системі з пролонгацією цієї ж функції до часу утворення зазначених систем зовнішнього та внутрішнього моніторингу).

Отже, за такої передумови не можна вважати цей документ таким, що заснований на широкому аналізові стану справ і, відповідно, піддати сумніву його відповідність потребам реформи пенітенціарної системи.

На наш погляд, Рада з питань судової реформи при Президентові України відверто сфокусована саме на судовій реформі. Питання реформи пенітенціарного управління не містить реалістичного плану і контролю його виконання. Очевидно, Рада не має в своєму складі і фахівців, здатних просувати цю реформу. За результатами для управління пенітенціарною системою негативних наслідків такої недостатньо глибокої реформи можна зазначити, що, по-перше, прокуратура зменшить свою зацікавленість у якісній реалізації тимчасової функції; по-друге, в'язничні керівники і персонал будуть більше зловживати і порушувати права засуджених, користуючись безконтрольністю; по-третє, права засуджених і якість в'язничного управління постраждають. Тому наголошуємо на необхідності невідкладної розробки закону про створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій на позиціях ефективної оцінки пенітенціарного управління та забезпечення прав засуджених.

Важливим фактором вдосконалення моделі управління і функціонування органів та установ виконання покарань стало схвалення Кабінетом Міністрів України розробленої Мін'юстом Концепції подальшого реформування пенітенціарної системи, яка передбачає значні зміни українського законодав-

ства. Наголошується на необхідності розроблення проекту Закону України про пенітенціарну систему, яким би врегульовувалися питання оптимізації структури пенітенціарної системи, спрощення управління сукупністю її підрозділів, запровадити ефективне управління підприємствами установ виконання покарань, а також забезпечити здійснення заходів, спрямованих на поліпшення умов відбування покарань та тримання під вартою засуджених та осіб, узятих під варту. З ухваленням зазначеного Закону постане потреба приведення у відповідність до нього нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України та Мін'юсту щодо оптимізації структури органів Державної кримінально-виконавчої служби України, системи функціонування установ виконання покарань та слідчих ізоляторів, штатної чисельності персоналу зазначеної Служби та підвищення ефективності його діяльності в умовах реалізації нової політики державного управління [9].

Концепція висвітає проблеми, які потребують розв'язання, та визначає шляхи й способи їх розв'язання. Крім того, порядок реалізації Концепції передбачає підготовку щорічних планів заходів, що затверджуються Мін'юстом. Проте з моменту ухвалення Концепції минуло більше півроку, але План заходів щодо її реалізації Мін'юстом так і не представлений, хоча перші кроки з її реалізації вже зроблено — утворено Адміністрацію Державної кримінально-виконавчої служби України як територіальний орган Мін'юсту зі статусом юридичної особи.

**Висновки.** Отже, після проведення аналізу джерел щодо концептуальних засад нормативного урегулювання реформування управління в пенітенціарній системі ми дійшли таких висновків.

1. Важливий та передовий для Української держави документ — Національна стратегія у сфері прав людини — нівельований неефективним пла-

нуванням його реалізації. Ризик полягає в тому, що відповідальний суб'єкт (як правило, ключове міністерство) може одним незначним кроком показати нібито прогрес у виконанні одночасно кількох напрямів або навпаки пояснити відсутність уваги одному напрямку Стратегії тим, що аналогічне завдання міститься в іншому, і за це відповідає інший орган.

2. Стратегія реформування судово-строю, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки не стала системним джерелом реформування пенітенціарної системи через недостатню експертну увагу з числа членів Ради з питань судової реформи при Президентіві України цьому питанню. Стосовно цього документа висловимо позицію щодо оптимізації загальних засад реформи публічного управління,

що вагомим критерієм якості сформульованих концепцій є забезпечення прозорості доступу до складу таких робочих груп дорадчих органів представників професійної спільноти.

3. Втілення в життя Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України, схваленої Кабміном 17 вересня 2017 р., по суті так і не розпочато. Підтвердженням цього є відсутність планів заходів реалізації цієї Концепції, що затверджуються Мін'юстом.

4. Під час розробки концептуальних засад реформування в'язничного управління важливо залучати напрацювання на основі вивчення історичних документів, присвячені цьому питанню наукові моделі, які пропонували комплексне бачення реформ управлінської складової пенітенціарної системи за період незалежності України.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Другий рік реалізації Національної стратегії у сфері прав людини: що змінилось? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://helsinki.org.ua/articles/druhij-rik-realizatsiji-natsionalnoji-stratehiji-u-sferi-prav-lyudyny-scho-zmynilos> (дата звернення: 11.05.2017).
2. Лутковська В. Без дотримання прав людини європейського майбутнього в Україні не буде [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/all-news/pr/13417-hn-valeriya-lutkovska-bez-dotrimannya-prav-lyudini-yevropejskogo-majbutno> (дата звернення: 11.05.2017).
3. План заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року: розпорядження Каб. Міністрів України від 23.11.2015 р. № 1393-р [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/document/248740672/R1393.doc> (дата звернення: 18.05.2017).
4. Національна стратегія у сфері прав людини: Указ Президента України від 25.08.2015 р. № 501/2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/501/2015> (дата звернення: 20.05.2017).
5. Про Стратегію реформування судово-строю, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки: указ Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/276/>

- 15 (дата звернення: 19.05.2017).
6. Про визначення механізму впровадження Плану дій щодо реалізації положень Стратегії реформування судово-строю, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки: розпорядження Каб. Міністрів України від 19.08.2015 р. № 864-р [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/864-2015-%D1%80%raran4#n4> (дата звернення: 19.05.2017).
7. Розділ 11. Підвищення ефективності попередження злочинів і реабілітації засуджених та вдосконалення системи виконання покарань [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://jrc.org.ua/strategies/11> (дата звернення: 19.05.2017).
8. План реалізації стратегії на 2016 рік. Розділ 4. Підвищення ефективності правосуддя та оптимізації повноважень судів різних юрисдикцій [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://jrc.org.ua/strategies/plan/4/2016> (дата звернення: 19.05.2017).
9. Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України: розпорядження Каб. Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/654-2017-%D1%80?nreg=654-2017-%F0&find=1&text=%F3%EF%F0%E0%E2%EB%B3%ED&x=9&y=8> (дата звернення: 28.02.2018).



REFERENCES:

1. *Druhyy rik realizatsii Natsionalnoi stratehii u sferi prav liudyny: shebo zminylos?* [The second year of the implementation of the National Human Rights Strategy: what has changed?]. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/druhyy-rik-realizatsiji-natsionalnoi-stratehiji-u-sferi-prav-lyudyny-scho-zminylos>. (data zvernennia: 11.05.2017) [Retrieved from: 11.05.2017]. [in Ukrainian].
2. Lutkovska V. *Bez dotrymanna prav liudyny yevropejskobo maibutnobo v Ukrainy ne bude* [Without carrying out human rights, there will be no European future in Ukraine]. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/all-news/pr/13417-hn-valeriy-a-lutkovska-bez-dotrimannya-prav-lyudini-yevropejskogo-maibutno/> (data zvernennia: 11.05.2017) [Retrieved from: 11.05.2017]. [in Ukrainian].
3. *Plan zakbodiv z realizatsii Natsionalnoi stratehii u sferi prav liudyny na period do 2020 roku*. rozporiadzhennia Kab. Ministriv Ukrainy vid 23.11.2015 r. № 1393-p [Plan of measures for realization of the National strategy on human rights for the period up to 2020: the order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 23, 2015 № 1393-r]. URL: <http://www.kmu.gov.ua/document/248740672/R1393.doc> (data zvernennia: 18.05.2017) [Retrieved from: 18.05.2017]. [in Ukrainian].
4. *Natsionalna stratehiia u sferi prav liudyny*: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 25.08.2015 r. № 501/2015 [National strategy on human rights: Decree of the President of Ukraine dated August 25, 2015 № 501/2015]. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/501/2015> (data zvernennya: 20.05.2017) [Retrieved from: 20.05.2017]. [in Ukrainian].
5. *Pro Stratehiu reformuvannya sudoustroiu, sudochynstva ta sumizhnykh pravovykh instytutiv na 2015–2020 roky*: ukaz Prezydenta Ukrainy vid 20.05.2015 r. № 276/2015 [On the Strategy for the Reform of the Judiciary, the Judiciary and Related Legal Institutions for 2015-2020: Decree of the President of Ukraine dated May 20, 2015 № 276/2015]. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/276/2015> (data zvernennya: 19.05.2017) [Retrieved from: 19.05.2017]. [in Ukrainian].
6. *Pro vyznachennia mekhanizmu vprovadzhenia Planu dii shchodo realizatsii polozhen Stratehii reformuvannya sudoustroiu, sudochynstva ta sumizhnykh pravovykh instytutiv na 2015–2020 roky*: rozporiadzhennia Kab. Ministriv Ukrainy vid 19.08.2015 r. № 864-p [On Determining the Mechanism for Implementation of the Action Plan for the Implementation of the Principles of the Strategy for the Reform of the Judicial System, Judicature and Related Legal Institutions for 2015–2020: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 19.08.2015 № 864-r]. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/864-2015-%D1%80/paran4#n4> (data zvernennia: 19.05.2017) [Retrieved from: 19.05.2017]. [in Ukrainian].
7. *Rozdil 11. Pidvyshchennia efektyvosti poperedzhennia zlochyniv i rehabilitatsii zasudzhenykh ta vdoskonalennia systemy vykonання pokaran* [Section 11. Improving the effectiveness of crime prevention and convicts' rehabilitation and improving the Penal System]. URL: <http://jrc.org.ua/strategies/11> (data zvernennia: 19.05.2017) [Retrieved from: 19.05.2017]. [in Ukrainian].
8. *Plan realizatsii stratehii na 2016 rik. Rozdil 4. Pidvyshchennia efektyvosti pravosudiva ta optymizatsii povnovazhen sudiv riznykh yurysdyktsii* [Plan of implementing the strategy for 2016. Chapter 4. Improving the efficiency of Justice and optimizing the powers of the courts of different jurisdictions]. URL: <http://jrc.org.ua/strategies/plan/4/2016> (data zvernennia: 19.05.2017) [Retrieved from: 19.05.2017]. [in Ukrainian].
9. *Pro skhvalennia Kontseptsii reformuvannya (rozvytku) penitentsiarnoi systemy Ukrainy*: rozporiadzhennia Kab. Ministriv Ukrainy vid 13.09.2017 r. № 654-p [On Approval of the Concept of Reforming (Development) of the Penitentiary System of Ukraine: Order of the Cabinet. Ministers of Ukraine dated September 13, 2017 № 654-r]. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/654-2017-%D1%80?nreg=654-2017-%F0&find=1&text=%F3%EF%F0%E0%E2%EB%B3%ED&x=9&y=8> (data zvernennia: 28.02.2018) [Retrieved from: 28.02.2018]. [in Ukrainian].



УДК 336.148

Зозуля Діана Володимирівна

Магістр права

## ДО ПИТАННЯ ПРО ПУБЛІЧНИЙ ФІНАНСОВИЙ КОНТРОЛЬ

### Zozulya D. V. On the Issue of Public Financial Control

**Abstract.** The article is devoted to issues of public financial control. The concepts of «control» and «state financial control» are explored. The problems and prospects of development of public financial control in Ukraine are considered. Author's definition of «public financial control» is offered.

**Key words:** *control, state financial control, public financial control, subjects.*

З набуттям незалежності України стала на шлях корінних перетворень, пов'язаних з переходом від командно-адміністративної економіки до ринкових відносин. Цей процес супроводжується лібералізацією зовнішньоекономічної діяльності та перебудовою всієї системи управління як публічними, так і приватними фінансами. Докорінні економічні, державні та політичні перетворення, вільний розвиток усіх форм власності, затвердження рівності прав суб'єктів господарювання, обумовлює також необхідність зміцнення публічно-правових засад у регулюванні публічних (державних і місцевих) фінансів. Ефективне управління ними передбачає суворий контроль, який водночас є одним із основних засобів зміцнення законності у сфері господарювання, ефективного розвитку економіки та фінансово-кредитної системи країни.

У системі державного регулювання економіки провідне місце посідає публічний фінансовий контроль, спрямований на забезпечення законності та достовірності операцій під час утворення, розподілу та використання коштів публічних грошових фондів. Від того, як у країні побудована система публічного фінансового контролю, значною мірою

залежать довіра до держави як власних громадян, так і міжнародної спільноти, умови розвитку бізнесу, економічне зростання країни, формування сприятливого інвестиційного клімату тощо.

Чинне вітчизняне законодавство, що забезпечує правове регулювання відносин у сфері публічного фінансового контролю, не позбавлене недоліків, що обумовлює потребу його суттєвого вдосконалення. Значна кількість прогалин та колізій законодавства у даній сфері створює низку проблем на шляху ефективного правозастосування та, як наслідок, ефективності контролю. Також на сьогоднішній день в Україні відсутня чітка концепція створення системи публічного фінансового контролю як на науковому, так і на законодавчому рівнях.

Питання публічного фінансового контролю є об'єктом багатьох наукових досліджень. Окремі аспекти фінансового контролю досліджувала, наприклад, О. Ф. Андрійко, А. К. Воронова, А. М. Касьяненко, П. П. Латковський, О. А. Музика-Стефанчук, С. О. Ніщима, О. П. Орлюк, А. А. Савченко, І. Б. Стефанюк. Проте чимало питань і досі лишаються дискусійними та потребують додаткового висвітлення. Розглянемо деякі із них.

Якщо проаналізувати науково-теоретичну базу, що стосується теми дослідження, то можна дійти висновку про те, що інститут публічного фінансового контролю неодноразово привертав увагу вітчизняних і зарубіжних науковців та став предметом багатьох наукових досліджень. Так, однією із перших робіт, де вводиться у науковий обіг поняття «фінансовий контроль», стала монографія проф. С. А. Котляревського «Финансовое право СССР» (1926), в якій було зроблено спробу розмежувати поняття «державний контроль» і власне «фінансовий контроль». Вагомий внесок у розвиток фінансового контролю зробила професор Р. Й. Халфіна, яка зарахувала фінансовий контроль до інститутів загальної частини фінансового права, що залишається загальновизнаною практикою і нині [1, с. 260]. Надалі вчені почали досліджувати окремі прояви фінансового контролю у правовому вимірі. На сьогодні практично склався відповідний напрям вітчизняних наукових досліджень, якому свого часу дала розвиток Л. А. Савченко.

Отже, держава є одним з головних суб'єктів здійснення контрольної функції в суспільстві. Це впливає з наступного: держава (в особі компетентних органів) наділена реальними повноваженнями для впливу на суспільство; здійснюючи свій вплив, держава має передбачати, якими будуть його результати. Розвиток суспільства, економічних та правових відносин супроводжується й подальшим розвитком держави, її ролі та завдань, а також подальшим розвитком контролю. Так, на сьогодні держава має виступати надійним захисником інтересів кожного члена суспільства, а також суспільства загалом. На перший план висуваються вимоги побудови демократичної держави, в якій влада скеровується на забезпечення інтересів, прав і свобод людини та громадянина. У своїх діях держава має вихо-

дити з пріоритету загальнолюдських цінностей, в центрі уваги держави має бути особа, її свободи та права.

Слушною у цьому контексті видається думка професора О. Ф. Андрійко про те, що контроль слугує засобом отримання інформації про процеси, що відбуваються в суспільстві та різних його утвореннях, допомагає визначити відповідність дій на шляху досягнення мети, виявити причини відхилення від неї, розробити заходи, що протидіють виявленню відхиленням [2, с. 6]. Тобто у даному твердженні закладено громадське призначення контролю.

Автор Л. В. Лисяк, розглядаючи категоріальну сутність контролю, зазначає, що у широкому розумінні він представляє собою встановлення певного «порядку», тобто оцінку поточного стану явища за критерієм відповідності до вимог, виявлення відхилень і порушень вимог та застосування заходів їх запобігання чи усунення [3, с. 201]. Проте, таке визначення контролю є дещо вузьким, оскільки характеризує лише один з його видів — поточний контроль, незважаючи при цьому на існування як мінімум попереднього та заключного контролю. Звісно, за формою здійснення всі три види контролю схожі, оскільки мають однакову мету — сприяти тому, щоб отримані фактичні результати відповідали цільовим настановам або нормативним вимогам. Різняться ж вони лише часом здійснення: попередній контроль здійснюється до початку проведення робіт, поточний — під час проведення робіт, заключний — після завершення виконання всіх видів робіт.

Заслуговує на увагу ще один підхід, згідно якого під контролем розуміється зворотний зв'язок. Так, Т. В. Литвинчук пише, що «контроль — це форма зворотного зв'язку, за допомогою якої керуюча система одержує необхідну інформацію про дійсний стан керованого об'єкта та використання управлін-

ських рішень» [4, с. 32]. На наше переконання, в управлінських відносинах контроль виступає скоріше не формою, а засобом зворотного зв'язку між керуючою та керованою підсистемами управління. Для нормального виконання своїх функцій керуючої підсистеми необхідна постійно достовірна інформація про фактичний стан керованої підсистеми. Таку інформацію керуючої підсистеми надає контроль, і в цьому випадку він дійсно виступає засобом зворотного зв'язку. Систематизація та узагальнення існуючих підходів до визначення сутності поняття «контроль» дозволяє уточнити його зміст, який як функція управління представляє собою сукупність форм, методів, інструментів та процедур, за допомогою яких суб'єкт контролю одержує інформацію про показники, які характеризують фактичний стан підконтрольного об'єкта, встановлює відхилення цих показників від цільових, заданих або нормативних, виявляє причини таких відхилень та вживає заходи, спрямовані на їх усунення, недопущення та попередження у майбутньому, з метою підвищення ефективності підготовки, прийняття та реалізації управлінських рішень [5, с. 162–163].

Що стосується самого поняття «фінансовий контроль», то існує безліч його доктринальних визначень. Так, його розглядають як: вид (напрямок, сфера) діяльності органів управління публічними фінансами; функцію органів публічної фінансової діяльності; способи і засоби впливу на учасників фінансових правовідносин тощо. Можна стверджувати, що спектр тлумачень змісту публічного фінансового контролю також доволі широкий: від економічних, сукупності економічних і правових відносин до об'єктивно зумовленої діяльності людини; сукупності дій і операцій; багатоаспектної міжгалузевої системи нагляду; системи органів і заходів (системи інститутів, інструментів та об'єктів); форм і способів впливу; сис-

теми одержання, обробки та інтеграції різноманітної інформації; етапу бюджетного процесу; функції держави і системи наукових знань [6, с. 29].

Публічний фінансовий контроль можна досліджувати як на макрорівні, так і на макрорівні. На макрорівні такий контроль є інструментом: підвищення ефективності економіки; забезпечення обігу фінансових ресурсів відповідно до визначених законодавством параметрів; повноти сплати податків і зборів; блокування діяльності, що загрожує національній безпеці та монополізує ринки, спрямована на організацію забороненого державою виробництва товарів і надання послуг, несе в собі значні соціальні загрози, які зачіпають інтереси великих груп громадян, порушує законні інтереси держави, суб'єктів господарювання та суспільства в цілому. На мікрорівні публічний фінансовий контроль є інструментом забезпечення дотримання правил ведення бухгалтерського обліку й фінансової звітності, соціальних гарантій та своєчасної виплати заробітної плати, стандартів ціноутворення і встановлення тарифів, платіжної дисципліни, запобігання фіктивним фінансовим операціям і фактам відмивання «брудних» грошей, попередження та усунення фактів незаконного, нецільового й неефективного використання бюджетних коштів, а також забезпечення дотримання порядку й процедур державних і місцевих закупівель, виявлення нецільового й неефективного використання майна державної та комунальної власності, нецільового використання кредитів і позик, отриманих під гарантії уряду [7, с. 84–85].

Удосконалення інституту публічного фінансового контролю передбачає вдосконалення законодавства, що відображає сучасні вимоги до здійснення контролю, розвиток його концептуальних засад і принципів, побудова раціональної та ефективною системи контролю-правових норм і правовідно-

син. Ключовими питаннями в цьому мають стати, як видається, розвиток системи нормативно-правових актів і в той же час поглиблення і розширення його внутрішнього змісту. Щодо цих актів, то, приміром, професор Л. А. Савченко запропонувала власну їх класифікацію за різними критеріями. Зокрема, вона поділяє внутрішньодержавні нормативно-правові акти на такі, які мають загальний характер (визначають правовий статус відповідних державних органів, права та обов'язки інших контролюючих суб'єктів, у тому числі у фінансово-кредитній сфері) і ті, які безпосередньо стосуються фінансового контролю [8, с. 84–106]. Вчений В. В. Бурцев пропонує чотириохрівневу класифікацію нормативно-правових актів, що закладають основу публічного фінансового контролю: 1) закони та інші нормативно-правові акти; 2) професійні стандарти та Кодексу етики; 3) роз'яснення до стандартів та іншим нормативно-правовим актам; 4) внутрішні документи [9]. Як б критерії класифікації не пропонувалися, нормативно-правові акти завжди поділятимуться на закони та підзаконні; решта акті можуть мати внутрішнє застосування та бути обов'язковими для обмеженого кола суб'єктів.

Отже, важливе значення для практики правозастосування має визначення повноважень суб'єктів публічного фінансового контролю і попередження зайвого дублювання в їх діяльності, має класифікація такого контролю за видами (передусім, залежно від суб'єктів його здійснення). Особливої актуальності це питання набуває у зв'язку із виникненням нових органів фінансового контролю, які мають специфічні повноваження (при цьому нові органи виникають у результаті реформування інших, виведення одних із структури інших чи навпаки — включення до складу інших. Тобто змінюється підпорядкування, а це, у свою чергу, впливає на межі повноважень).

Враховуючи викладене, вважаємо, що публічний фінансовий контроль — це функція державного регулювання економіки в процесі запровадження органами публічної влади системи заходів, зорієнтованих на перевірку виконання господарських і фінансових операцій на предмет їх законності, ефективності, раціональності, економічної доцільності, досягнення позитивного кінцевого результату роботи з бюджетними та іншими публічними коштами.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Александрович О. О. Историчний досвід та організаційно-правові гарантії незалежного державного фінансового контролю в Польщі // Актуальні проблеми державного управління. — 2014. — № 2. — С. 255–263.
2. Андрийко. О. Ф. Державний контроль в Україні: організаційно-правові засади. — К. : Наукова думка, 2004.
3. Лисяк А. В. Розвиток державного фінансового контролю в Україні // Економічний вісник університету. — 2015. — № 26(1). — С. 200–206.
4. Литвинчук Т. В. Методологічні засади сутності контролю як функції управління // Вісник Технологічного університету Поділля. — 2000. — № 2 (20). — С. 30–33.
5. Жадан Т. А. Економічна сутність та зміст поняття «державний фінансовий контроль» // Причорноморські економічні студії. — 2017. — № 16. — С. 162–168.
6. Шевчук О. А. Ідентифікація сутності державного фінансового контролю // Економіка розвитку. — 2013. — № 1. — С. 27–33.
7. Стефанюк І. Б. Методологічні засади функціонування системи державного внутрішнього фінансового контролю в Україні // Фінанси України. — 2011. — № 6. — С. 84–102.
8. Савченко Л. А. Правові основи фінансового контролю : навчальний посібник. — К. : Юрінком Інтер, 2008.
9. Бурцев В. В. Построение современной системы государственного финансового контроля в свете необходимости укрепления Российской государственности [Электронный ресурс] // Менеджмент в России и за рубежом. — 2001. — № 2. — Режим доступа: <http://www.cfin.ru>.

REFERENCES:

1. Alexandrovych O. O. (2014). *Istorychnyi dosvid ta orhanizatsiino-pravovi barantii nezalezhnobo derzhavnobo finansovoho kontroliu v Polskbi* [Historical experience and organizational and legal guarantees of independent state financial control in Poland]. Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia [Actual problems of public administration]. No. 2. P. 255–263. [in Ukrainian].
2. Andriyko O. F. (2004). *Derzhavnyi kontrol v Ukraini: orhanizatsiino-pravovi zasady* [State control in Ukraine: organizational and legal principles]. Kyiv. Naukova dumka. [in Ukrainian].
3. Lysiak L. V. (2015). *Rozvytok derzhavnobo finansovoho kontroliu v Ukraini* [Development of state financial control in Ukraine]. Ekonomichnyi visnyk universytetu [Economic Herald of the University]. No. 26 (1). P. 200–206. [in Ukrainian].
4. Litvinchuk T. V. (2000). *Metodolohichni zasady sutnosti kontroliu yak funktsii upravlinnia* [Methodological principles of the essence of control as a function of management]. Visnyk Tekhnolohichnoho universytetu Podillia [Bulletin of the Technological University of Podillya]. No. 2 (20). P. 30–33. [in Ukrainian].
5. Zhadan T. A. (2017). *Ekonomichna sutnist ta zmist poniattia «derzhavnyi finansovyi kontrol»* [The economic essence and content of the concept of «state financial control»]. Prychornomors'ki ekonomichni studii [Black Sea Economic Studies]. No. 16. P. 162–168. [in Ukrainian].
6. Shevchuk O. A. (2013). *Identyfikatsiia sutnosti derzhavnobo finansovoho kontroliu* [Identification of the essence of state financial control]. Ekonomika rozvytku [Economics Development]. No. 1. P. 27–33. [in Ukrainian].
7. Stefanyuk I. B. (2011). *Metodolohichni zasady funktsionuvannia systemy derzhavnobo vnutrishnobo finansovoho kontroliu v Ukraini* [Methodological principles of functioning of the system of state internal financial control in Ukraine]. Finansy Ukrainy [Finance of Ukraine]. № 6. P. 84–102. [in Ukrainian].
8. Savchenko L. A. (2008). *Pravovi osnovy finansovoho kontroliu : navchalnyi posibnyk* [Legal bases of financial control]. Kiev, Yurinkom Inter. [in Ukrainian].
9. Burtsev V. V. (2001). *Postroyeniye sovremennoi systemy gosudarstvennobo finansovoho kontroliu v svete neobkhdymosti ukrepleniya Rossyiskoi gosudarstvennosti* [Construction of a modern system of state financial control in the light of the need to strengthen Russian statehood]. Menedzhment v Rossyy y za rubezhom [Management in Russia and abroad]. № 2. URL: [http // www.cfin.ru](http://www.cfin.ru). [in Russian].





УДК 342.738

**Бойко Анна Миколаївна**

*Студентка ОР «Магістр» II року навчання*

*Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

## **ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ, ЩО ОБРОБЛЯЮТЬСЯ В ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНИХ СИСТЕМАХ: ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ**

**Boiko. A. M. Legal Register of Personal Data Processed in Information and Telecommunication Systems: Some Features**

**Abstract.** On the basis of the analysis of practical sources and scientific literature certain features of the legal regime of personal data processed in information and telecommunication systems, the order of processing of personal data, problems arising in the processing of personal data and their legal regime in information and telecommunication systems are determined.

**Key words:** *personal data, legal status of personal data, information and telecommunication systems, processing of personal data, order of processing of personal data.*

**Постановка проблеми.** Із плінном суспільного та економічного розвитку, розвитку електронного документообігу, постійно зростає кількість використання персональних даних, що збираються та обробляються з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем.

Саме у сфері використання персональних даних, зокрема у інформаційно-телекомунікаційній сфері, виникає значна кількість правопорушень та судових спорів.

Вищезазначене є підставою недостатньо ефективного правового регулювання охорони персональних даних, увагою з боку відповідних суб'єктів правовідносин до питання охорони персональних даних в інформаційно-телекомунікаційних системах.

Зазначені фактори обумовлюють актуальність дослідження особливостей як і використання персональних даних, так і договірних відносин у сфері правового регулювання збирання, обробки та використання персональних даних у мережі інформаційно-телекомунікаційних систем.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Дослідженням правового режиму персональних даних займалися наступні науковці: І. В. Арістова, Б. А. Кормич, Н. І. Карпачова, А. О. Баранов, В. Кохановська, О. О. Городов, В. О. Кошилов, Є. В. Петров, О. О. Підпригора, О. А. Підпригора, О. П. Сергєєв, В. С. Цимбалюк, О. І. Харитонова та інші. Однак такі дослідження не є орієнтованими на правовий режим використання та обробки персональних даних саме в сучасних інформаційно-телекомунікаційних системах.

**Завданням** цієї статті є дослідження правового режиму зберігання, використання та обробки персональних даних у інформаційно-телекомунікаційних системах.

**Виклад основного матеріалу.** Європейська Конвенція про захист прав і основних свобод людини від 4 листопада 1950 р. конкретизувала право на захист персональних даних, проголосивши, що кожна людина має право на свободу дотримуватися своєї думки, отримувати й поширювати інформацію та ідеї без втручання з боку державних

органів і незалежно від державних кордонів. Міжнародним пактом про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. забороняється не лише свавільне, а й незаконне втручання в особисте та сімейне життя людини [3].

Брижко В. М. у своєму дисертаційному дослідженні, посилаючись на статтю 2 Конвенції № 108 Ради Європи «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних»: персональними даними визначає будь-яку інформацію, яка відноситься до конкретно визначеної особи або до особи, яка може бути конкретно визначеною [7].

Згідно статті 2 Директиви 95/46/ЄС Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу «Про захист осіб у зв'язку з обробкою персональних даних та вільним обігом цих даних» від 24.10.1995 р.: «особисті дані — будь-яка інформація про фізичну особу — ідентифіковану або таку, що може бути ідентифікована» [7].

Розгляд питання про правовий режим персональних даних, що обробляються в інформаційно-телекомунікаційних системах необхідно розпочати з наведення нормативно-правових актів в Україні, які його визначають.

А саме, мова йде про Закон України «Про інформацію», Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», Закон України «Про державну таємницю», Закон України «Про захист персональних даних», а також необхідно зазначити Постанову Кабінету міністрів України «Про затвердження Правил забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах», Постанову Кабінету міністрів України «Про затвердження Інструкції про порядок обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять службову інформацію». А та-

кож існує ціла низка нормативних документів в галузі технічного захисту інформації та державні стандарти України стосовно створення і функціонування комплексної системи захисту інформації.

Стаття 8 Закону України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» визначає правовий режим та умови обробки інформації в системі, а саме зазначає, що умови обробки інформації в системі визначаються власником системи відповідно до договору з володільцем інформації, якщо інше не передбачено законодавством.

Організаційно-правове упорядкування суспільних інформаційних відносин щодо процесів у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних має тенденцію посилення захисту даних про фізичних осіб і регулювання суспільних інформаційних відносин на базі спеціалізованих законодавчих актів та міжнародних угод. Разом з тим проблема захисту персональних даних, коло об'єктів яких дуже широке і різноманітне, вимагає постійного вивчення, аналізу, осмислення і, що важливо, конкретизації елементів упорядкування суспільних інформаційних відносин в підзаконних нормативно-організаційних документах.

Державні інформаційні ресурси або інформація з обмеженим доступом, вимога щодо захисту якої встановлена законом, повинні оброблятися в системі із застосуванням комплексної системи захисту інформації з підтвердженою відповідністю. Підтвердження відповідності здійснюється за результатами державної експертизи в порядку, встановленому законодавством [7].

Вітчизняним законодавством не повністю визначено режим збирання, зберігання, використання та поширення інформації про особу [9]. Закон України «Про інформацію» закріплює лише загальні принципи доступу громадян до інформації, що стосується їх

особисто. Механізм реалізації зазначеного права належним чином не визначений. Відсутнє й регулювання використання конфіденційної інформації про особу. Під час розгляду основних переліків персональних даних прослідковуються різні принципи формування відомостей про особу. Різноманітність персональної інформації зумовлює різну значущість цих відомостей для людини. Цим зумовлюються різні підходи і вимоги правового захисту персональних даних.

Для створення комплексної системи захисту державних інформаційних ресурсів або інформації з обмеженим доступом, вимога щодо захисту якої встановлена законом, використовуються засоби захисту інформації, які мають сертифікат відповідності або позитивний експертний висновок за результатами державної експертизи у сфері технічного та/або криптографічного захисту інформації. Підтвердження відповідності та проведення державної експертизи цих засобів здійснюються в порядку, встановленому законодавством.

Серед основних сфер правового упорядкування суспільних інформаційних відносин, які зачіпають проблеми захисту персональних даних можна виділити наступні:

1) визначення і правове закріплення провідних напрямків державної інформаційної політики, виходячи з загальнолюдських принципів поваги і гуманного відношення до людини, її честі, достоїнству, репутації;

2) забезпечення правового режиму формування і використання національних інформаційно-телекомунікаційних ресурсів;

3) забезпечення умов для розвитку і захисту всіх форм власності на інформаційні продукти, інформаційні технології, інформаційні ресурси і інформаційні послуги стосовно інформаційно-телекомунікаційних систем;

4) державно-правове сприяння формуванню ринку інформаційних продук-

тів, інформаційних технологій, інформаційних ресурсів і інформаційних послуг, із пріоритетом вітчизняних виробників;

5) забезпечення балансу прав людини, суспільства і держави, з урахуванням інтересів національної безпеки, невід'ємної складовою якою є інформаційна безпека;

6) організаційно-правове упорядкування суспільних інформаційних відносин щодо реалізації конституційних прав особи на доступ до своїх персональних даних за умов розвитку процесів інформатизації державних органів управління [7].

Важливим чинником є визначення принципів захисту персональних даних, зокрема:

1) поділ персональних даних на дві групи: дані «загального змісту» та дані «чуттєвої властивості», які повинні бути захищені техніко-технологічно в обов'язковому порядку;

2) при збиранні та комплектуванні інформаційних ресурсів персональні дані повинні зберігатися окремо;

3) дії у зв'язку з персональними даними, повинні здійснюватися за згодою власника персональних даних;

4) персональні дані не повинні оброблятися винятково з метою виявлення фактів, які характеризують людину лише негативно [7].

Важливим є закріплення у ЗУ «Про захист персональних даних» положення щодо права власності конкретної людини на свої персональні дані. Зазначене є правомірним у зв'язку з тим, що персональні дані визначають зміст інформації, яка згідно діючого інформаційного законодавства є товаром і об'єктом права власності. З боку держави повинен бути чітко визначений механізм гарантій захисту людиною власного приватного життя в електронному середовищі за особистою ініціативою. Тому й пропонується визначити власність людини на персональні дані її природно-конституційним правом.

Однією з головних умов захисту персональних даних полягає у наступному: обробка персональних даних допускається, якщо на те є згода суб'єкта персональних даних (право власності) чи обробку персональних даних дозволяє Закон (виключне право).

Сполучення негативного і позитивного змісту прав людини на свої персональні дані дозволяє ввести категорію «виключне право власності людини на свої персональні дані». Людина має право повного користування своїми персональними даними. При передачі персональних даних іншим суб'єктам може переходити тільки право повного чи обмеженого використання цих даних.

Таким чином у сенсі юридичного забезпечення захисту персональних даних принцип недоторканості особи свідчить, що основою свободи є власність і замах на неї рівнозначний обмеженню свободи.

Також, необхідно звернути увагу на бази персональних даних, а саме відповідно до ст. 2 Закону України «Про захист персональних даних», база персональних даних — іменована сукупність упорядкованих персональних даних в електронній формі та/або у формі картотек персональних даних [4].

З аналізу запропонованого терміна «база персональних даних» убачається, що він містить структурний елемент — базу даних, що в сукупності призводить до формування бази персональних даних. За таких обставин виникає необхідність дослідження понять «база даних» і «база персональних даних» з метою ефективного розкриття мети й завдання, що висвітлюються в статті.

У пункті 17 преамбули Директиви 96/9 Європейського Союзу «Про правовий захист баз даних» зазначено, що базою даних варто розуміти таке, що включає літературні, художні, музичні чи інші зібрання творів або зібрання інших матеріалів, таких як тексти, звуки, образи, цифри, факти й дані, врахову-

ючи, що воно має охоплювати зібрання незалежних робіт, даних чи інших матеріалів, які систематично або методично упорядковані й до яких може бути отримано окремий доступ [10].

В інформатиці базу даних розглядають як організовану сукупність блоків інформаційних елементів, представлених на друкованих носіях, призначених і придатних для оперативного вирішення користувальницьких, службових та інших завдань [6].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права», база даних (компіляція даних) — сукупність творів, даних або будь-якої іншої незалежної інформації в довільній формі, в тому числі електронній, підбір і розташування складових частин якої та її упорядкування є результатом творчої праці, складові частини якої є доступними індивідуально й можуть бути знайдені за допомогою спеціальної пошукової системи на основі електронних засобів (комп'ютера) чи інших засобів [2].

База персональних даних, відповідно до Закону України «Про авторські та суміжні права», включає творчий внесок і містить правову охорону автора, а Закон України «Про захист персональних даних» не містить творчого внеску автора та потребує правової охорони шляхом реєстрації бази персональних даних і ведення відповідного реєстру. З метою визначення механізму правової охорони баз персональних даних виникає необхідність дослідження розвитку та запровадження реєстрації баз персональних даних.

Відповідно до ст. 9 Закону України «Про захист персональних даних», база персональних даних підлягає державній реєстрації шляхом внесення відповідного запису уповноваженим державним органом з питань захисту персональних даних до Державного реєстру баз персональних даних [4].

На виконання ст. 9 Закону України «Про захист персональних даних» рес-

страція персональних даних здійснюється уповноваженим органом виконавчої влади, який здійснює основні повноваження щодо узагальнення практичного застосування законодавства з питань захисту персональних даних, розробляла пропозиції щодо поліпшення цієї сфери регулювання, розглядала скарги, звернення, повідомлення щодо порушення законодавства у сфері персональних даних, складала протоколи про адміністративні правопорушення та здійснювала реєстрацію баз персональних даних, організувала ведення Державного реєстру баз персональних даних, видавала витяги і свідоцтва про реєстрацію баз персональних даних.

Отже, накопичена інформація про працівників компанії, або контрагентів суб'єктів господарювання, або клієнтів банку в електронному вигляді була систематизована з метою пошуку відповідної інформації, утворювала базу персональних даних з елементом використання інформації про фізичну особу, що призводило до необхідності здійснення державної реєстрації цієї бази спеціальним органом державної влади.

Саме факт реєстрації та наявності видачі відповідного свідоцтва здійснював охорону персональних даних у формі бази даних і, як наслідок, забезпечував виключення порушення в цій

сфері щодо незаконного використання даних про фізичну особу. Адже за наявності відповідного реєстру ми можемо отримати витяги з бази персональних даних, що давало можливість прослідкувати за обігом інформації, котра містилася в даних базах, і відстежити законність отримання цієї інформації у формі витягу з реєстру.

**Висновки.** Особистими даними є будь-яка інформація про фізичну особу — ідентифіковану або таку, що може бути ідентифікована [3]. Захистом персональних даних є захист відомостей про особу, що ідентифікована або таку, що може бути ідентифікованою. Обробкою персональних даних є будь-яка дія або сукупність дій, здійснених або не здійснених через процеси в автоматизованій системі, які пов'язані із збиранням (набуттям, придбанням), реєстрацією, накопиченням, зберіганням, використанням і поширенням (розповсюдженням, реалізацією) відомостей про фізичну особу. Суттєвим у цьому є то, що при появі нових видів діяльності щодо персональних даних, які можуть бути зумовлені розвитком інформаційно-комп'ютерних технологій, усі вони попадають у правовий обсяг поняття «обробка». Це виключає необхідність суттєвого доопрацювання чи зміни закону у наступному [4].

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах»: від 05.07.1994 №80/94-ВР [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80/9-вр>.
2. Закон України «Про авторське право та суміжні права» від 23.12.1993 р. № 3792-ХІІ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3792-12>.
3. Конвенція Ради Європи «Про захист прав людини та основних свобод» (Рим, 04.ХІ.1950 р.) та Протокол № 11 // Голос України. — 2001. — № 3 (2503).
4. Закон України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 № 2297-VI [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2297-17>.
5. Указ Президента України «Про Положення про Державну службу України з питань захисту персональних даних» від 06.04.2011 № 390/2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/390/2011>.
6. Воройский Ф. С. Информатика. Новый систематизированный толковый словарь / Ф. С. Воройский. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Физматлит, 2003. — С. 60.
7. Брижко В. М. Організаційно-правові питання захисту персональних даних: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Національна академія держ. податкової служби України. — Ірпінь, 2004. — 251 с.
8. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [Електронний ресурс] : Між-

народний пакт від 16 груд. 1966 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995\\_043](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043).

9. Обуховська Т. І. Захист персональних даних в умовах розвитку інформаційного суспільства: передумови, принципи та міжнародне законодавство [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2014/05/2014-1-17.pdf>.

gov.ua/wp-content/uploads/2014/05/2014-1-17.pdf.

10. Про правовий захист баз даних : Директива 96/9 ЄС Європейського Парламенту та Ради від 11.03.1990 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу : [http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994\\_241](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_241).

#### REFERENCES:

1. *Pro zakhyst informatsii v informatsiino-telekomunikatsiinykh systemakh*. Zakon Ukrainy vid 05.07.1994 № 80/94-VR. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80/9-vr>. [in Ukrainian].

2. *Pro avtorske pravo ta sumizhnyi prava*. Zakon Ukrainy vid 23.12.1993 r. № 3792-XII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3792-12>. [in Ukrainian].

3. *Pro zakhyst prav liudyny ta osnovnykh svobod*. Konventsiiia Rady Yevropy (Rym, 04.XI.1950 r.) ta Protokol № 11. Holos Ukrainy. 2001. № 3 (2503). [in Ukrainian].

4. *Pro zakhyst personalnykh danykh*. Zakon Ukrainy vid 01.06.2010 № 2297-VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2297-17>. [in Ukrainian].

5. *Pro Polozhennia pro Derzhavnu sluzhbu Ukrainy z pytan zakhystu personalnykh danykh*. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 06.04.2011 № 390/2011. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/390/2011>. [in Ukrainian].

6. Vorobjskij F. S. (2003) *Informatika. Novyj sistematizirovannyj tolkovyj slovar'*. Moskva. Fizmatlit. P. 60. [in Russian].

7. Bryzhko V. M. (2004). *Orhanizatsiino-pravovi pytannia zakhystu personalnykh danykh*. Dys... kand. yuryd. nauk: 12.00.07. Natsionalna akademiia derzh. podatkovoi sluzhby Ukrainy. Irpin. 251 p. [in Ukrainian].

8. *Mizhnarodnyi pakht pro bromadianski i politychni prava vid 16 brud. 1966 r.* URL: [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995\\_043](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043). [in Ukrainian]

9. Obukhovska T. I. *Zakhyst personalnykh danykh v umovakh rozvytku informatsiinoho suspilstva: peredumovy, pryntsyipy ta mizhnarodne zakonodavstvo*. URL: <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2014/05/2014-1-17.pdf>. [in Ukrainian]

10. *Pro pravovyi zakhyst baz danykh*. Dyrektyva 96/9 YeS Yevropeiskoho Parlamentu ta Rady vid 11.03.1990. URL: [http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994\\_241](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_241). [in Ukrainian].





UDC 658:005.332.4

**Ripa Tetiana**

*Postgraduate student of Financial Analysis and Audit Department  
of Kyiv National University of Trade and Economics*

## **INFORMATION SYSTEM IN THE AUDIT OF TRADE ENTERPRISE COMPETITIVENESS**

### **Ripa T. Information System in the Audit of Trade Enterprise Competitiveness**

**Abstract.** The article investigates the current trends of the audit services market. The role, expediency and necessity of forming an information system of trading companies according to the needs of financial reporting users, as well as its main elements, are determined. The classification of economic information concerning the audit of the trade enterprise competitiveness is generalized and systematized according to the level of detail. The external and internal sources of information are described. The stages of formation of information flows of the enterprise and its principles are presented.

**Key words:** *competitiveness audit, subject of audit activity, economic information, information system, information flow, information needs.*

**Background.** The development of the domestic economy requires the introduction of new approaches to the management of business entities in accordance with the requirements of the market environment. The effectiveness of management of economic processes, which determine the competitiveness of the enterprise, depends on the compliance of the established information system with the objectives of ensuring or restoring competitiveness. Among the functions implemented by the enterprise in the management process, the information block includes accounting, economic analysis and internal control, part of which is an internal audit [1–4].

The management of trading enterprise competitiveness is based on the use of economic information coming from the external and internal environment and is a set of economic data, which are formed on the basis of the prior qualitative knowledge of socio-economic relations and reflect these relations mainly according to the quantitative characteristics [5].

**Analysis of recent research and publications.** The research of various as-

pects of the audit of enterprises activities was undertaken by such domestic and foreign scientists as R. Adams, M. T. Bilukha [7], Z. V. Herasymchuk, N. V. Hordopolova [4], O. V. Kosperevych [4], M. Kotsypatryi [2], L. P. Kulakovska [9], T. V. Mykytenko, K. O. Nazarova [13], M. O. Nykonovych, O. A. Petryk [10], O. Yu. Redko [11], R. V. Sydorenko [3], V. K. Symonenko [12], B. F. Usach, A. D. Sheremet and many others.

Assessing the contributions of scientists mentioned above, it should be noted that, while exploring the methodological aspects of economic analysis, they did not set the task of developing an integrated information system for managing the level of competitiveness in accordance with the requirements of the audit. Thus, despite the presence of a large number of modern publications on the formation of an audit information system of enterprise activity, the problem of information provision of audit competitiveness have largely been lost beyond the interests of researchers..

**The aim** of the study is to develop methodological approaches to the formation of the information provision of

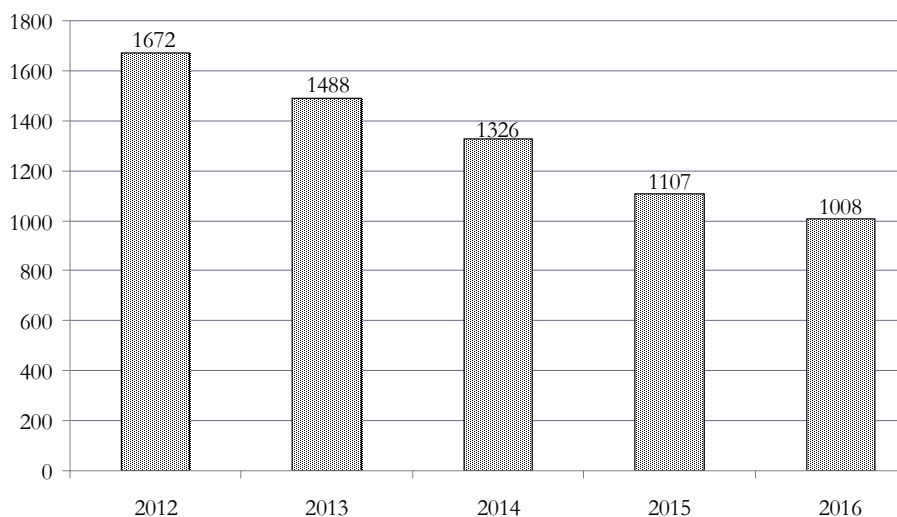


Fig. 1. Dynamics of number of audit activity entities in Ukraine in 2012–2016

Source: made on the basis [6]

the audit of trade enterprises competitiveness.

**Materials and methods.** The information base of the article is represented by scientific works of domestic and foreign scientists [1–5; 7–13], domestic legal documents [6; 14–15].

The basis of the research is the scientific methods, among which it is advisable to distinguish the following: analysis and synthesis, comparison, idealization and abstraction, as well as systematization and generalization — when formulating the conclusions as a result of the study.

**The results of the research.** The development of audit activity in Ukraine is due to several factors of influence, among which external and internal ones are usually distinguished. According to the report of the Audit Chamber of Ukraine [6], over the past few years there has been a gradual decrease in the number of audit entities (fig 1).

The information on the number of audit activity entities in Ukraine during 2012–2016, included in the Register of Audit Companies and Auditors as on December 31 of each investigated year, shows the negative dynamics of the reduction of the total number of audit companies. In 2012, their number was 1672 subjects, while in 2016 there were 1008 subjects. The data

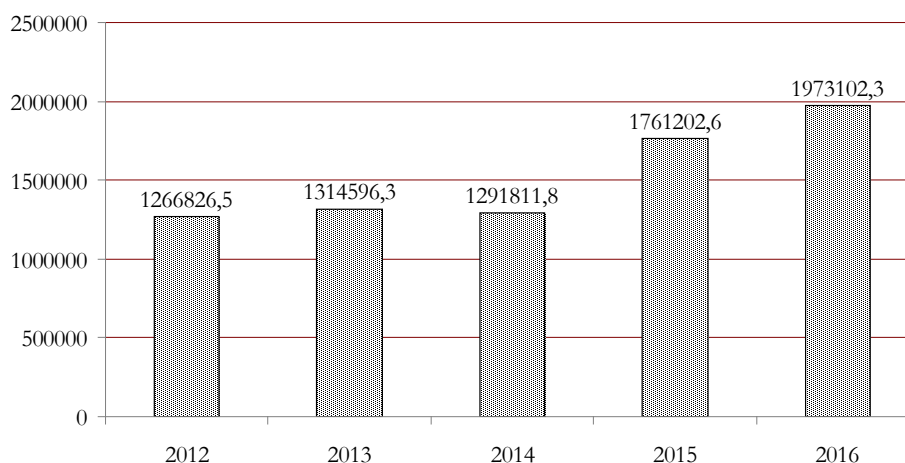
of the Audit Chamber of Ukraine show a decrease of 39 % (664 entities). This tendency is due to the crisis phenomena of the economy, insufficient level of regulation of audit activity in Ukraine, aggravation of social instability during 2012–2016.

However, despite this, the volume of services provided by audit firms increases from year to year, indicating the growing need for accounting information users (fig 2).

In 2016, compared to 2012, the volume of services provided by the entities of audit activity increased by UAH 706275,8 (55,75 %). Undoubtedly, this is a positive change; however, one should take into account the influence of the rate of inflation, increase of prices, instability of the currency position of the hryvnia, etc.

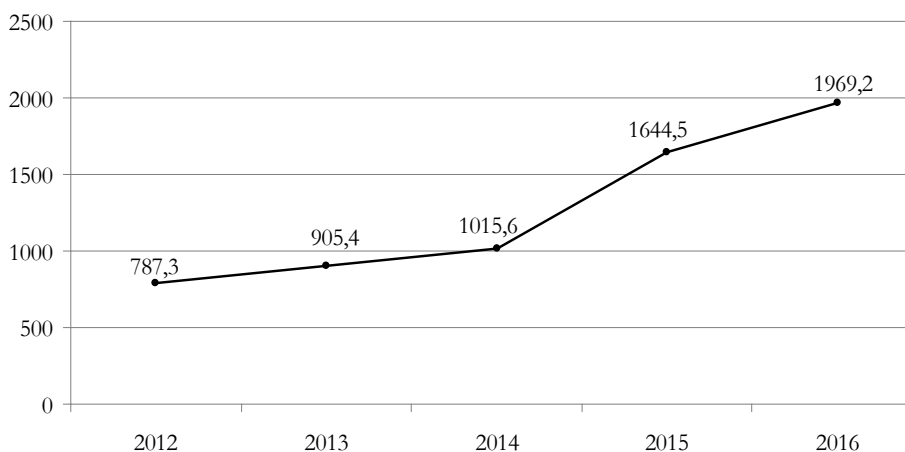
Due to a decrease in the number of subjects of audit activity in Ukraine during 2012–2016 and an increase in the volume of services provided, the annual average income per one audit activity entity also increased (fig. 3).

During the investigated period, we see a gradual stable increase of the indicator. In 2012 it amounted to 787,3 thousand UAH, however, already in 2014 it grew to a mark of 1015,6 thousand UAH and in 2016 it was 1969,2 thousand UAH. In general, for the period from 2012 to 2016, the



**Fig. 2.** Dynamics of the volume of services provided by the audit entities in Ukraine in 2012–2016, ths. UAH

*Source: made on the basis [6]*



**Fig. 3.** Dynamics of the average income per one audit activity entity in Ukraine in 2012–2016, ths. UAH

*Source: made on the basis [6]*

average income per entity increased by 1181,9 ths. UAH (150,12 %). Such significant changes testify the rapid development and popularity of audit services in recent years due to the lack of a quality information system of trade enterprises, but on the other hand, such sharp jumps of indicators emphasize the threat of exacerbation of crisis phenomena and destabilization processes.

It is worth noting the importance of establishing a sufficient and reliable information system of the trading company, since it is precisely its lack or ineffectiveness that makes conducting a competitive-

ness audit. The information system of the trading company belongs to open systems. It is characterized by interconnected levels and subsystems of the formation and consumption of economic information (fig. 4).

At the level of management entity, strategic and operational decisions are made to provide the trading company competitiveness. The management entity of the retail business consists of senior managers, managers and staff of functional information subsystems (accounting and planning economic services and internal control service), as well as heads of structural units (product departments

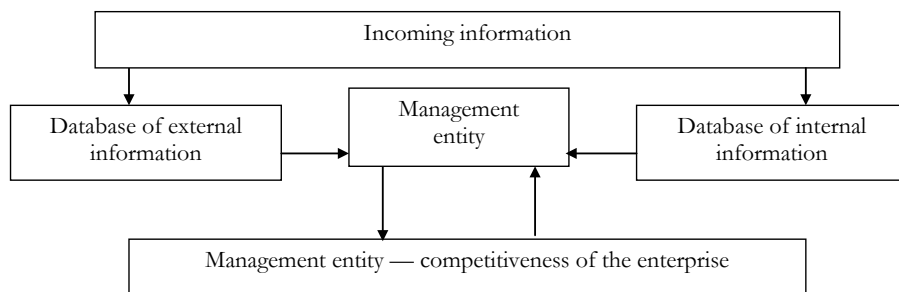


Fig. 4. Information system in the audit of trade enterprise competitiveness

and sections). Information coming to the management entity from external and internal environment is accumulated, systematized and subjected to control in the subsystems of accounting and internal audit.

An important condition for the effective use of economic information in the system of managing the trade enterprise competitiveness is its classification according to the sources of formation and directions of use.

Determination the sources of formation as the primary classification feature is the first level of hierarchical construction of incoming information flows, which

provides further detailed information based on the mutual subordination of information sources. Characteristics of directions of the economic information usage in the audit of competitiveness depends on the source of its formation, therefore, the level of classification groups, formed on this basis, in the hierarchical structure of information flows is the next in relation to the levels of classification by the sources of formation.

Based on the above, the economic information used in the competitiveness audit is distributed by the levels of the hierarchical classification (table 1).

Table 1

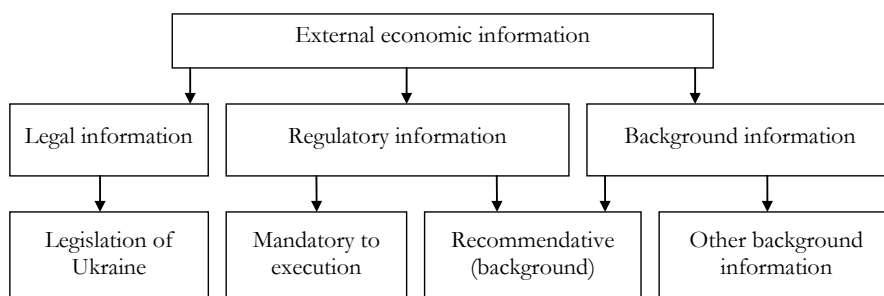
**Generalized classification of economic information concerning the audit of the trade enterprise competitiveness**

Level of detail	Economic information classified by sources of formation				
1st	External			Internal	
2nd	Legal	Regulatory	Background	Planned	Factual
Level of detail	Economic information classified by usage directions				
3d	Assessment of compliance of economic transactions with current legislation, departmental policy documents, accounting standards, etc.	Formation of a comparison base of the results of the enterprise activity with the industry indicators and open indicators of competitive enterprises	Check the compliance of the achieved results with the planned task	Analysis and audit of economic indicators and assessment of their impact on the enterprise competitiveness	

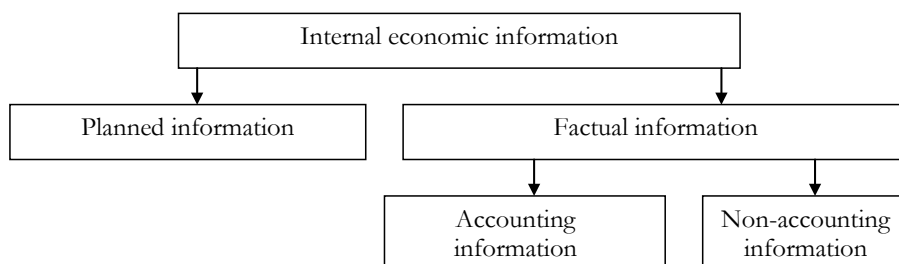
Beginning with the second level of the hierarchical classification, one can carry out in-depth detailing both the sources of formation and the directions of the use of economic information.

The peculiarity of external information is that the enterprise practically does

not influence its formation. At the same time, the enterprise can not ignore the influence of the external environment: taking measures considering effective usage of positive external shifts and trying to ease the negative changes, the enterprise optimizes its activity according to changes



**Fig. 5.** Compound of external economic information sources that form the information environment of the audit of the trade enterprise competitiveness



**Fig. 6.** Compound of internal economic information sources that form the information environment of the audit of the trade enterprise competitiveness

in the external environment. Therefore, external information is a factor that can influence managerial decisions and cause changes in the economic activity of an enterprise and thus participate in the formation of internal information flows.

Characteristics of the sources of external economic information, entering the audit of the trading company competitiveness, is shown in fig. 5.

The main direction of the use of external information is the planning and forecasting of the parameters that determine the level of competitiveness, namely: indicators of profitability, turnover, financial status, permissible operational and financial risks, market value of the enterprise, the share of the enterprise in the commodity market, competitiveness of goods and services, etc. The external-economic indicators of the company's competitiveness audit system come in the form of legal, regulatory and background information.

Internal information on the competitiveness of an enterprise is divided into planned and factual (fig. 6). Unlike exter-

nal information, an enterprise can actively influence internal information.

Information provision of the competitiveness audit is formed on the basis of continuous purposeful accumulation, control, processing and storage of relevant economic indicators, which are used to make sound management decisions to provide the competitiveness of the enterprise.

Formation of information flows entering the system of audit of the trade enterprise competitiveness, carried out at the following stages:

- 1) identification and justification of information needs;
- 2) identification of the list of indicators according to the sources of their formation;
- 3) provision the unity of information coming from different sources;
- 4) establishing of frequency of coming data from each source of information;
- 5) limitation of primary information by absolute indicators;
- 6) development of algorithms of primary information transformation in ac-

cordance with the needs of competitiveness management entity;

7) processing of economic information in subsystems of economic analysis and internal audit and directing it to make managerial decisions.

The phased formation of information flows requires compliance with the following principles:

1. Representativeness of information involves the ability of sample totality to reproduce the main characteristics of general totality [8]. Representativeness is provided by the formation of a sampling of the parameters characterizing the vast majority of objects of the studied totality, which is important in assessing the competitiveness of the enterprise.

2. Comparability of information requires providing users with an opportunity to compare financial indicators of the enterprise for different periods, as well as financial indicators of different enterprises. The fundamental requirements for comparability of information are an important condition for comparing the reporting of competitors enterprises in determining their ratings for competitiveness.

3. The sound quality of information is characterized by its compliance with the current legislative and regulatory documents, the consistency of the given indica-

tors, the correctness of the calculations carried out on the basis of the original documents. An important feature of sound quality of information is the relevance of the facts and the validity of the data.

4. Timeliness of information coming is a requirement to minimize the time interval between the emergence of the need for information and the realization of this need by making a managerial decision.

5. Completeness of information is characterized by the possibility to carry out on its basis a comprehensive assessment of the object under study in order to make sound management decisions.

**Conclusions.** We investigated the main trends in the audit services market — a decrease in the number of audit activity entities, due to a number of factors, and an increase in the number of orders. This demonstrates the growing users needs of reporting in the process of making managerial decisions due to the inefficient information system of enterprises.

An important requirement for the formation of information flows is the creation on their basis of a unified information system that can unite the main information management functions, which include planning, accounting, analysis, internal control, internal audit and forecasting.

#### REFERENCES:

1. Mocharnyi S. V. (2000). *Ekonomichna entsiklopedia: v tryoh tomah* [Economic Encyclopedia: In three volumes]. Kyiv. Publition house «Academia». 864 p. [in Ukrainian].
2. Kotsupatryi M. (2010). *Vnutrishnyobospodarskyy kontrol: organizatsiyni aspekty ta klasyfikatsiyni oznaky* [Internal Control: Organizational Aspects and Classification Features]. № 6. P. 433–436. [in Ukrainian].
3. Sydoraenko R. V. (2009). *Vnutrishnyobospodarskyy kontrol yak oboviazkovyy element systemy obliku za tsentramy vidpovidalnosti* [Internal control as an obligatory element of the accounting system by the centers of responsibility: a collection of scientific works]. Lutsk. RVV Lutsk national university of technical science. 450 p. [in Ukrainian].
4. Kosperevich O. V., Hordopolova N. V. (2007). *Vnutrishniy audit ta vnutrishnyobospodarskyy kontrol: spilni rysy y vidminnosti* [Internal audit and internal control: common features and differences]. Vinnitsia. Vinnitsia institute of trade and economics KNUTE. [in Ukrainian].
5. Mnykh E. V., Butko A. D., Bolshakova O. U., Kravchenko H. O., Nykonovych M. O. (2005). *Analiz ta kontrol v systemi upravlinnia karitalom pidpriemstva: monographiya* [Analysis and control in the enterprise capital management system: monograph]. Kyiv. Kyiv national university of trade and economics. 232 p. [in Ukrainian].
6. Audit Chamber of Ukraine. URL: <http://www.apu.com.ua>.
7. Biluhka M. T. (1994). *Audit u biznesi: monographiia* [Business Audit: Monograph]. Kyiv. 240 p. [in Ukrainian].
8. Hordiienko N. I., Harlamova O. V., Karpenko M. Yu. (2007). *Audit, organizatsiia y metodika*



- [Audit, organization and methodology]. Harkiv. HNAMG. 486 p. [in Ukrainian].
9. Kulakovska L. P., Picha Yu. V. (2004). *Organizatsiia ta metodyka audytu: navch. posibnyk* [Organization and method of audit: scientific publication]. Kyiv. Karavela. 568 p. [in Ukrainian].
10. Petrik O. A. (2003). *Audit: metodologiiia y organizatsiia: monographia* [Audit: Methodology and Organization: Monograph]. Kyiv. Kyiv national university of economics. 260 p. [in Ukrainian].
11. Nemchenko V. V., Redko O. Yu. (2012). *Audit. (Osnovy derzhavnogo, nezalejnogo profesijnogo ta vnutrishnogo audytu): pidruchnyk* [Audit (State, Independent Professional and Internal Audit): scientific publication]. Kyiv. Tsent ucgb. lit-ry. 540 p. [in Ukrainian].
12. Symonenko V. K. (2014). *Audit efektyvnosti: problemy adaptatsii y vnedrennia* [Performance audit: adaptation and implementation issues]. Kyiv. Kyiv national university of trade and economics. 2. P 5–15. [in Russian].
13. Nazarova K. O. (2011). *Suchasni tendentsyi trasformatsyi vnutrishnogo audytu* [Contemporary trends in the transformation of the internal audit]. Visnyk KNTEU [Scientific Bulletin KNUTE]. Kyiv. Kyiv national university of trade and economics. 6. P. 94–101. [in Ukrainian].
14. *Mijnarodni Standarty Profesijnoi Praktyky Vnutrishnogo Audytu* [International Standards for the Professional Practice of Internal Audit]. URL : [https://www.iaa.org.ua/?page\\_id=189](https://www.iaa.org.ua/?page_id=189).
15. *Pro zatverdzhennia Natsionalnogo polozhennia (standartu) buhgalterskogo obliku 1 «Zagalni vymogy do finansovoi zvytnosti»* [On Approval of the National Accounting Standards (Standard) 1 «General Requirements for Financial Statements»]. Nakaz Ministerstva Finansiv Ukrainy 73 [Order of the Ministry of Finance of Ukraine 73] (2013). [in Ukrainian].



УДК 658.3.007:331.108.43

**Климчук Альона Олегівна**

*Доцент кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності,  
готельно-ресторанної справи та туризму  
Вінницького національного аграрного університету,  
кандидат економічних наук*

## **СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ МЕХАНІЗМУ ОЦІНКИ, МОТИВАЦІЇ ТА СТИМУЛЮВАННЯ ПЕРСОНАЛУ МАШИНОБУДІВНОГО ПІДПРИЄМСТВА**

**Klymchuk A. O. Structural Components of Mechanism of Personnel Assessment, Motivation and Stimulation of Machine-Building Enterprise**

**Abstract.** The article defines the main components of forming the mechanism of personnel assessment, motivation and stimulation in an effective way management of a machine-building enterprise. The author defines the main goals, tools and leverage of the mechanism. It is substantiated that the mechanism of motivation of labor has different reasons and the purpose of functioning. The main tasks, which are called to solve the motivational mechanism in the management system of the machine-building enterprise, are characterized.

**Key words:** *enterprise management, assessment, mechanism, motivation and incentives, labor activity, productivity.*

У зв'язку із загостренням проблем зайнятості, зростанням безробіття на вітчизняному ринку праці, високим рівнем плінності кадрів, зниженням якості трудових ресурсів, на промислових підприємствах відбувається поступове зниження ефективності ведення господарської діяльності. Саме мотивація та стимулювання персоналу покликані забезпечити ефективне управління підприємством, де в даному аспекті важливою складовою виступає оцінка діяльності персоналу. У випадку, якщо має місце відсутність або необ'єктивність оцінки, відбувається дезорієнтація працівника, гальмується його розвиток, знижується активізація та продуктивність його діяльності. За таких умов виникає гостра необхідність у розробці механізму оцінки, мотивації та стимулювання персоналу в ефективному управлінні підприємством [1].

Проблеми формування та реалізації механізму оцінки, мотивації та сти-

мулювання персоналу підприємства знаходилися у центрі уваги і знайшли відображення у працях таких зарубіжних вчених як І. Ансофф, Ф. Беккер, П. Друкер, Г. Кунц, М. Мескон, Ф. Хедоурі, С. Оддонел, Т. Пітерс, Г. Саймон. Серед вітчизняних науковців ці питання досліджували Г. С. Атаманчук, І. П. Булесев, В. М. Гриньова, П. П. Муравка, М. М. Новикова, Ю. В. Никифорова, О. О. Орлов, М. Г. Полянський, В. Я. Швець, які розглядали теоретико-прикладні аспекти побудови та ефективного використання мотиваційних механізмів управління персоналом, механізмів стимулювання персоналу та оцінки персоналу на підприємстві. Однак через складність і багатоаспектність цієї проблеми в сучасних умовах деякі питання розроблені недостатньо.

Звертаючи увагу на те, що вітчизняні та зарубіжні вчені і практики внесли вагомий внесок у вирішення низки питань теоретичного та прикладного ха-

рактору, все ж гострота і актуальність проблеми мотивації та стимулювання персоналу, оцінки результатів його діяльності на машинобудівних підприємствах вимагають розробки ефективного механізму з метою забезпечення зазначених процесів на машинобудівних підприємствах. У зв'язку з необхідністю розробки механізму оцінки, мотивації та стимулювання персоналу, проблеми виокремлення основних структурних компонентів механізму на машинобудівних підприємствах України підтверджують актуальність обраної теми та її своєчасність.

Мета статті полягає у розробленні теоретичних і методичних положень, прикладних рекомендацій щодо формування структурних компонентів механізму оцінки, мотивації та стимулювання персоналу машинобудівного підприємства.

Під механізмом прийнято розуміти сукупність певних елементів, функцій, принципів, важелів, заходів і дій, пов'язаних між собою таким чином, щоб можливим було досягнення поставленої мети, на яку має чітко бути спрямована робота даного механізму, а також встановлених критеріїв [1].

Формування та запровадження механізму оцінки, мотивації та стимулювання персоналу на машинобудівному підприємстві має спрямовуватись на конкретні категорії персоналу, а саме: керівників, спеціалістів, службовців та робітників. Серед принципів побудови механізму забезпечення ефективної оцінки, мотивації та стимулювання персоналу головними є ті, що відводять визначальну роль мотивації та стимулюванню у забезпеченні ефективного управління підприємством та досягненні прибутковості підприємства; взаємодії принципів загального і специфічного підходів до оцінки персоналу, підвищенні його мотивації та стимулювання; врахуванні рівня розвитку підприємства із визначенням можливості вико-

ристання механізму забезпечення дієвого управління підприємством.

Побудова механізму оцінки персоналу передбачає виявлення тенденцій його продуктивності, індивідуального внеску у забезпечення ефективної діяльності підприємства, освітньо-професійного та кваліфікаційного рівнів. При цьому досить часто при оцінюванні персоналу особливого значення набуває не лише результат працівника, а й його особисті вміння та навички, що здатні забезпечити подальші перспективи його діяльності та реалізації поставлених цілей.

Відповідно до поставлених завдань у дослідженні, сформуємо взаємодію механізму оцінки, мотивації та стимулювання персоналу із основними його елементами. Враховуючи обґрунтовані вимоги до системи оцінки, мотивації та стимулювання персоналу узагальнено основні її характеристики та елементи (рис. 1.). При побудові механізму оцінки, мотивації та стимулювання персоналу досить важливо визначити його суб'єкти та об'єкти. Так, суб'єктом оцінювання, мотивації та стимулювання персоналу є працівники кадрових служб, а також керівники всіх рівнів, на яких покладені функції управління стосовно своїх підлеглих.

При цьому керівник як суб'єкт оцінки, мотивації та стимулювання одночасно може виступати об'єктом оцінки, мотивації та стимулювання для вищої ланки керівників.

Об'єктом оцінки, мотивації та стимулювання виступає персонал підприємства, формування та зміна якого відбувається під впливом внутрішніх (організація виробництва, характеристика продукції та технології) та зовнішніх (демографічні процеси, юридичні й моральні норми суспільства, характер ринку праці тощо) факторів. Вплив останніх доцільно конкретизувати за такими основними параметрами макроекономічного спрямування: кількістю



Рис. 1. Взаємодія механізму оцінки, мотивації та стимулювання персоналу в ефективному управлінні машинобудівним підприємством.

*Власна розробка автора*

економічно активного населення, позицією робочої сили, рівнем зайнятості, загальноосвітнім рівнем, потенційними резервами робочої сили [2].

Механізм оцінки, мотивації та стимулювання персоналу машинобудівних підприємств формується на основі врахування цілей підприємства, впливу факторів зовнішнього середовища, а також якісних і кількісних характеристик персоналу. При побудові механізму оцінки, мотивації та стимулювання персоналу на підприємствах машинобудування необхідно визначити цілі, які можуть бути організаційного, мотиваційного, економічного та соціального спрямування [3–5]:

1) організаційні цілі механізму оцінки, мотивації та стимулювання персоналу включають наявність стабільних комунікаційних процесів між працівниками підприємства; формування гнучкої до кризи організаційної структури та структури управління персоналом підприємства; добір персоналу (моніторинг ринку праці; співпраця з кадровими службами); перерозподіл персоналу

(проведення періодичного оцінювання персоналу, цілеспрямоване переміщення персоналу, облік використання персоналу); надання комфортних умов праці (дотримання психофізіологічних норм та умов праці, охорона праці, забезпечення соціального захисту);

2) економічні цілі механізму оцінки, мотивації та стимулювання персоналу спрямовані на підвищення конкурентоспроможності підприємства, досягнення максимальної прибутковості, підвищення продуктивності персоналу, забезпечення високого соціального ефекту функціонування;

3) мотиваційними цілями механізму є планування комплексу заходів, спрямованих на стабільне функціонування системи мотивації персоналу до підвищення ефективності виробництва та праці; управління розвитком персоналу, зниження плинності персоналу, забезпечення його соціального розвитку; управління мотивацією поведінки персоналу;

4) соціальні цілі включають забезпечення високої соціальної ефективності у функціонуванні механізму; кор-

поративність в управлінні, вирішення соціальних проблем, соціалізацію діяльності персоналу тощо.

Основними завданнями механізму оцінки, мотивації та стимулювання персоналу машинобудівного підприємства є розробка ефективної політики управління підприємством; формування ефективної кадрової політики; формування ефективної системи оцінювання персоналу із врахуванням його кількісних та якісних показників, а також потенційних можливостей; розробка системи мотивації та стимулювання персоналу на підприємстві, включаючи моральне та матеріальне заохочення; нарощування кадрового потенціалу та самореалізації працівника як особистості; спрямування підприємства не лише на вирішення завдань та досягнення його цілей, а й на інтелектуальний розвиток його персоналу; залучення персоналу до досягнення цілей підприємства.

Здійснити досягнення встановлених цілей та завдань є можливим завдяки формуванню і дотриманню певних принципів, функцій та методів на основі встановлених критеріїв з оцінки, мотивації та стимулювання персоналу. Через те, створення механізму оцінки, мотивації та стимулювання персоналу машинобудівного підприємства повинно чітко відповідати встановленим критеріям, які розробляються для даного механізму: формування ефективної політики управління підприємством; формування гнучкої політики менеджменту персоналу; створення ефективної системи оцінки, мотивації та стимулювання персоналу; підвищення прибутковості підприємства; підвищення якості продукції; оптимізація витрат на персонал; підвищення продуктивності праці персоналу; забезпечення конкурентних переваг персоналу тощо.

Разом із тим, при побудові механізму оцінки, мотивації та стимулювання персоналу важливим є наявність нормативно-правового, інформаційного, ор-

ганізаційного, маркетингового, виробничо-технологічного, фінансового та науково-методичного забезпечення.

Нормативно-правове забезпечення здійснюється на основі правового регулювання трудових відносин, що складаються між роботодавцями і найманими працівниками (дотримання, виконання і застосування норм чинного законодавства в галузі праці, трудових відносин; розробка і затвердження локальних нормативних і ненормативних актів організаційного, організаційно-розпорядчого, економічного характеру; підготовка пропозицій про зміну діючих або скасування застарілих нормативних актів та тих, які фактично втратили силу, виданих в організації з трудових, кадрових питань); захист прав і законних інтересів працівників, що випливають із трудових відносин.

Організаційне забезпечення включає наступні підходи:

1) структурний підхід (сукупність документів, що встановлюють організаційну структуру персоналу, його права та обов'язки, а також забезпечення активізації його діяльності; функції та задачі відповідних служб із забезпечення структури управління персоналом та налагодження ефективної роботи у структурних підрозділах підприємства; положення, інструкції, накази, кваліфікаційні вимоги та інші документи, що регламентують організаційну структуру роботи персоналу;

2) нормативний (містить сукупність методів та засобів, що регламентують взаємодію працівників у колективі, узгодження стосовно місця, часу і мети щодо сумісного функціонування окремих виконавців та колективів;

3) процесний (сукупність заходів, що проводяться керівництвом та відповідними службами щодо організації у відповідності до діючого законодавства вимог, спрямованих на реалізацію прийнятих управлінських рішень в умовах конкретної ситуації, що склалася; забез-

печення всіма необхідними засобами та створення комфортних умов для нормального функціонування та забезпечення кадровими ресурсами).

Фінансове забезпечення включає внутрішні та зовнішні витрати. До внутрішніх відносять оплату праці та різні соціальні виплати, стимулювання персоналу, витрати на підбір, розстановку, навчання персоналу, створення сприятливих умов праці, витрати на покращання умов праці, оснащення робочих місць (модернізацію обладнання, ремонт будівель і споруд виробничого, соціально-побутового та культурного призначення та інше). Зовнішні витрати включають: оплату договірних зобов'язань з навчальними закладами, службами зайнятості, кадровими агентствами, центрами підготовки, витрати на рекламу та інше.

Виробничо-технологічне забезпечення полягає у веденні вираженої технологічної політики підприємства, спрямованої на забезпечення якості та оперативності рішень в управлінні персоналом, а також культуру управлінської праці.

Інформаційне забезпечення полягає у вимірюванні й оцінюванні досягнутого рівня конкурентоспроможності персоналу; пошуку і аналіз резервів її підвищення, розробці плану запровадження заходів (резервів) зростання конкурентоспроможності; розробці системи стимулювання персоналу за зростання конкурентоспроможності; здійсненні контролю за реалізацією заходів її підвищення; вимірюванні та оцінці впливу заходів на власне підвищення конкурентоспроможності персоналу; розрахунку прогнозованої ефективності від підвищення конкурентоспроможності.

Науково-методичне забезпечення полягає в організації розробки і застосуванні науково-методичних документів (організаційно-методичного, організаційно-розпорядчого, технічного, нормативно-технічного, техніко-економічного

та економічного характеру), спрямованих на встановлення норм, правил, вимог, характеристик, методів та інших даних, затверджених в установленому порядку відповідним компетентним органом або керівництвом підприємства та використовуються в ефективному управлінні персоналом.

Маркетингове забезпечення передбачає систему заходів, спрямованих на формування лояльності та прихильності внутрішніх цільових аудиторій (керівництва; різних функціональних підрозділів; персоналу загалом; власників), які характеризуються певним ступенем неоднорідності потреб (очікувань від співпраці з підприємством), а отже, вимагають і різнопланових інструментів маркетингового впливу.

Виходячи із встановлених цілей формування механізму оцінки, мотивації та стимулювання персоналу машинобудівного підприємства доцільно виділити його основні функції, які можуть бути як загальними, так і специфічними. До загальних відносяться наступні функції: інформації, планування та прогнозування, організації, мотивації й стимулювання, оцінки і контролю, аналітики, аналізу, координації, регулювання.

До специфічних функцій відносять наступні: аналізу існуючої системи мотивації та стимулювання персоналу, формування стратегії, цілей і принципів політики організації в сфері мотивації і стимулювання персоналу, планування змісту і структури системи стимулювання персоналу, розвитку форм мотивації і стимулювання праці, управління матеріальною і нематеріальною винагородою, документального, інформаційного і кадрового забезпечення системи мотивації та стимулювання персоналу, підтримання та моніторингу системи мотивації та стимулювання.

Крім того, формування механізму оцінки, мотивації та стимулювання персоналу машинобудівного підприємства дає змогу здійснювати комплексне за-



стосування системи економічних законів і принципів, які є необхідними при формуванні механізму [6].

Серед принципів формування механізму оцінки, мотивації та стимулювання персоналу машинобудівного підприємства також виділяють як загальні (ефективності, об'єктивності, комплексності, адекватності, узгодженості, цілеспрямованості, рівноваги, цілісності, самоорганізації, балансу інтересів учасників, наявності зворотного зв'язку, динамізму та гнучкості, результативності, легітимності), так і окремі (чіткої формалізації цілей і завдань в оцінюванні, мотивації та стимулюванні персоналу, індивідуалізації, пропорційності, демократизації, інформатизації, організації і планування, системності, диференціації, комплексної мотивації).

У загальному вигляді механізм оцінки, мотивації та стимулювання персоналу машинобудівного підприємства має включати важелі, до яких доцільно відносити економічні, законодавчі, соціальні, адміністративно-організаційні та наступні інструменти: управління процесами соціально-економічного стимулювання персоналу, управління трудовими процесами персоналу, формування соціально-трудова відносин в підрозділах підприємства на основі ціннісних орієнтацій.

Розробляючи мотиваційний механізм управління персоналом, його групи чи окремих індивідуумів, насамперед слід використовувати засоби соціально-психологічного характеру: інформування працівників про кадрову політику і стратегію підприємства; поєднання систем моральної та матеріальної мотивації; формування позитивних цінностей і установок персоналу; встановлення чітких стандартів продуктивності й норм

праці для командної роботи персоналу; регулярне підвищення кваліфікації працівників та престижу професії.

За результатами проведених досліджень можна прийти висновку, що використання запропонованого механізму оцінки, мотивації та стимулювання персоналу машинобудівного підприємства дозволить науково обґрунтовано підійти до активізації діяльності персоналу і постійного зростання його продуктивності з урахуванням принципів ефективного управління підприємством, факторів впливу на управління персоналом, системи методів та інструментів забезпечення мотивації та стимулювання персоналу. Застосування запропонованого нами механізму вирішуватиме такі завдання системи управління підприємством: узгодження цілей персоналу із цілями підприємства; реалізацію та розвиток трудового потенціалу персоналу; забезпечення безперервного навчання персоналу, створення умов для набуття нових навичок та реалізації творчих здібностей; формування такої системи навчання персоналу, яка включатиме певну комбінацію спеціалізованих знань та більш широких вмінь і установок, що є необхідними для гнучкого реагування на швидко змінюючі умови зовнішнього середовища; забезпечення кар'єрного зростання персоналу; формування дружньої атмосфери між співробітниками; забезпечення комфортних умов праці та відпочинку.

Перспективами досліджень у цьому напрямі є потреба в подальшому розробленні проблематики пошуку та впровадження в практику діяльності машинобудівних підприємств стратегічного забезпечення механізму в системі вертикальної та горизонтальної інтегрованості управління персоналом.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Муравка П. П. Ефективність використання трудових ресурсів в системі локального розселення регіону / П. П. Муравка // Актуальні проблеми економіки. — 2006. —

Вип. 7(61). — С. 167–172.

2. Гринева В. Н. Концепция системного управления трудовым потенциалом промышленных предприятий / В. Н. Гринева, М. Н. Новикова

// Вісник Донецького національного університету. Сер. В: Економіка і право. — 2009. — Спецвипуск. — Т. 2. — С. 10–14.  
3. Орлов О. О. Планування діяльності промислового підприємства / О. О. Орлов. — К. : Скарби, 2012. — 336 с.  
4. Булеев И. П. Проблемы формирования механизма мотивации персонала промышленного предприятия / И. П. Булеев, Г. С. Атаманчук // Вісник економічної нау-

ки України. — 2010. — № 1. — С. 42–47.  
5. Полянский Н. Мотивация персонала на промышленных предприятиях / Н. Полянский // Менеджер по персоналу. — 2007. — № 2. — С. 12–26.  
6. Швец В. Я. Оптимізація трудових ресурсів промислового підприємства: глобалізаційний аспект / В. Я. Швец, Ю. В. Никифорова // Економічний простір. — 2016. — № 108. — С. 246–254.

#### REFERENCES:

1. Muravka P. P. (2006). *Efektivnist vykorystannia trudovykh resursiv v systemi lokalnoho rozselennia rehionu* [Efficiency of labor resources use in the system of local resettlement of the region]. *Aktualni problemy ekonomiky*. 7(61). P. 167–172. [in Ukrainian].  
2. Grineva V. N. & Novikova M. N. (2009). *Koncepcija sistemnogo upravlenija trudovym potencialom promyslennykh predpriyatij* [The concept of system management of labor potential of industrial enterprises]. *Visnyk Donetskoho natsionalnogo universytetu. Ser. V : ekonomika i pravo. Spetsvyppusk. Vol 2*. P. 10–14. [in Russian].  
3. Orlov O. O. (2012). *Planuvannia diialnosti promysloвого pidpriemstva* [Planning the activity of an industrial enterprise]. Kyiv. Skarby. 336 p. [in Ukrainian].

4. Buleev I. P. & Atamanchuk G. S. (2010). *Problemy formirovanija mehanizma motivacii personala promyslennogo predprijatija* [Problems of the mechanism of motivation formation of the personnel at an industrial enterprise]. *Visnyk ekonomichnoi nauky Ukrainy*. 1. P. 42–47. [in Russian].  
5. Poljanskij N. (2007). *Motivacija personala na promyslennykh predpriyatijah* [Personnel motivation at the industrial enterprises]. *Menedzher po personalu*. 2. P. 12–26. [in Russian].  
6. Shvets V. Ya. & Nykyforova Yu. V. (2016). *Optymizatsiia trudovykh resursiv promysloвого pidpriemstva: hlobalizatsiinyi aspekt* [Optimization of labor resources for promising resource use: the global dimension]. *Ekonomichniy prostir*. 108. P. 246–254. [in Ukrainian].



УДК 338.439.5:63632/38(477+100)

Оганесян Валерік Самвелович

*Аспірант*

*Подільського державного аграрно-технічного університету*

## ДИНАМІКА ПОГОЛІВ'Я ОВЕЦЬ НА РИНКУ ПРОДУКЦІЇ ВІВЧАРСТВА В УКРАЇНІ ТА У СВІТІ

**Oganesyan V. S. The Dynamics of Sheep Population in the Market of Sheep Breeding in Ukraine and in the World**

**Abstract.** In this article the current state of development of the market of sheep breeding in Ukraine and in the world is investigated. Analyzed: number of sheep in Ukraine and in the world; the dynamics of sheep population in all categories of farms in Ukraine; the sheep population density in all categories of farms in Ukraine; the structure of livestock in Ukraine in all categories of farms; distribution of sheep by sex-age groups in all categories of farms; sheep population by climatic zones in all categories of farms. Installed: share of livestock of Ukraine in the world.

**Key words:** *the market of production of sheep breeding, sheeps livestock, lamb meat production, production of sheep's milk, sheep wool production.*

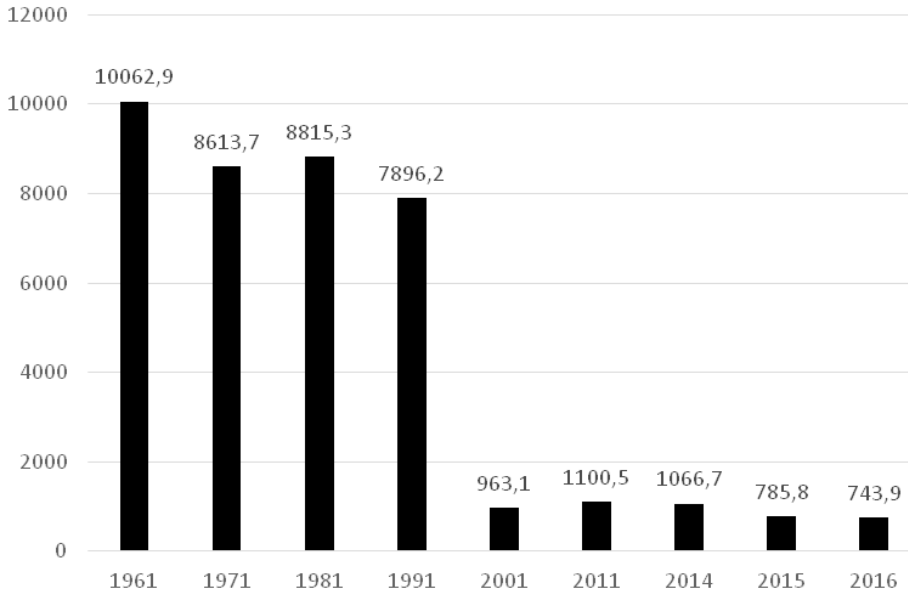
Ринок продукції тваринництва є одним з основних елементів продовольчого ринку країни, розвиток якого має велике значення для зростання національної економіки, а також забезпечення населення продуктами харчування [4, с. 133]. А в багатьох країнах світу вівчарство виступає провідною галуззю у функціонуванні та розвитку тваринництва. Адже його ефективне виробництво і організація дадуть можливість забезпечити задовільний стан продовольчого ринку країн, які зацікавлені у виробництві продукції вівчарства.

В Україні вівчарство — це та традиційна галузь, що має всі природно-кліматичні сприятливі умови для його розвитку, яка сформувалася ще в історичні часи, але незважаючи на соціально-економічні перетворення у світі, і на сьогоднішній день наповнює ринок такими цінними продуктами харчування, як: м'ясо, молоко, бринза, мапоні, айран тощо. А промисловість: вовна, смужки, овчини, хутрянні і шкіряні овечі шкури, ланолін тощо.

Тому вивчаючи ринок продукції вівчарства в Україні, слід звернути увагу на проблему чисельності поголів'я овець (рис. 1).

Аналізуючи рис.1 видно, що за радянський період з 1961 року по 1991 рік поголів'я овець в Україні зменшилося на 78,5 %, тобто (–2166,7) тис. гол., а після здобуття Незалежності з 1991–2016 рр. поголів'я овець за 25 років зменшилося на 90,6 % (–7152,3) тис. гол., а загалом за 55 років поголів'я овець скоротилося на 92,6 % — (–9319,0) тис. гол., і це є негативним явищем на ринку продукції вівчарства, адже із зменшенням поголів'я овець, з ринку зникнуть важливі продукти харчування, сировина для одягу, сировина для лікарських препаратів і т. д., і це, на нашу думку, призведе до того, що ми будемо імпортувати закордону, ту продукцію вівчарства, яку можемо виробляти у середині своєї країни.

Галузь вівчарства на продовольчому ринку виступає важливим джерелом постачання споживчих продуктів харчу-



**Рис.1.** Кількість поголів'я овець в Україні станом на 2016 рік, тис. гол.

*Джерело: власні дослідження за даними державної служби статистики України [2]*



**Рис. 2.** Наявність поголів'я овець у всіх категоріях господарств в Україні станом на 2016 рік, тис. гол.

*Джерело: власні дослідження за даними державної служби статистики України [2]*

вання для населення і водночас забезпечує ринок та підприємства цінною сировиною [3, с. 33].

На основі розробленої карти на рис. 2, покажемо наявність поголів'я овець у всіх категоріях господарств в Україні, де в досліджувану шкалу від

0–10 входять 11 областей: Тернопільська (1,7), Рівненська (5,2), Хмельницька (5,8), Черкаська (7,2), Вінницька (8,5), Волинська (8,6), Київська (8,6), Львівська (8,6), Житомирська (9,2), Івано-Франківська (9,2) і Чернігівська (9,3); від 10–20 входять 4 області: Кіровоград-

ська (12,5), Сумська (14,4), Луганська (15,0) і Полтавська (16,8); від 20–40 входять 7 областей: Дніпропетровська (25,9), Донецька (27,9), Херсонська (29,8), Запорізька (31,4), Миколаївська (32,6), Чернівецька (33,8) і Харківська (35,2); від 40 і більше входять лише 2 області: Закарпатська (110,7) і Одеська (276,0).

Дана розроблена карта дає можливість побачити, в яких областях найбільше і найменше зосереджено поголів'я овець, що дасть змогу визначити, які регіони більше потребують фінансової підтримки з боку держави та пошуку інвесторів.

Важливу роль у розведенні та збільшенні поголів'я овець в будь-якій країні

мають його природно — кліматичні умови, які змінюються протягом року, і істотно впливають на ефективність розведення овець.

В Україні можна виділити 5 природно — кліматичних зон в яких можна розводити овець.

Дані наведені у табл. 1 свідчать про те, що чисельність поголів'я овець у всіх категоріях господарств станом на 2016 рік більше зосереджено у Степах: 451,1 тис. гол., хоча її чисельність за останні 25 років зменшилась на 88,7 %, Полісся та Карпати складають 160,8 тис. гол., і її поголів'я овець скоротилося на 81,9 %, а найменше овець знаходиться у зоні Лісостепу (132,0 тис. гол.) — на 93,3 %.

Таблиця 1

Поголів'я овець за природно-кліматичними зонами у всіх категоріях господарств, тис. гол.

Зони	Роки								Відношення, % 2016 р. до 1991 р.
	1991	2001	2011	2012	2013	2014	2015	2016	
Степ	4007,7	543,1	538,9	541,7	530,7	532,7	484,8	451,1	11,3
Лісостеп	1982,4	136,1	133,0	138,8	142,8	144,4	135,6	132,0	6,7
Полісся та Карпати	886,5	136,7	143,8	152,7	180,4	182,3	165,4	160,8	18,1

Джерело: власні дослідження за даними державної служби статистики України [2].

Світове вівчарство також зазнало змін. За останні 16 років чисельність поголів'я овець за даними продовольчої

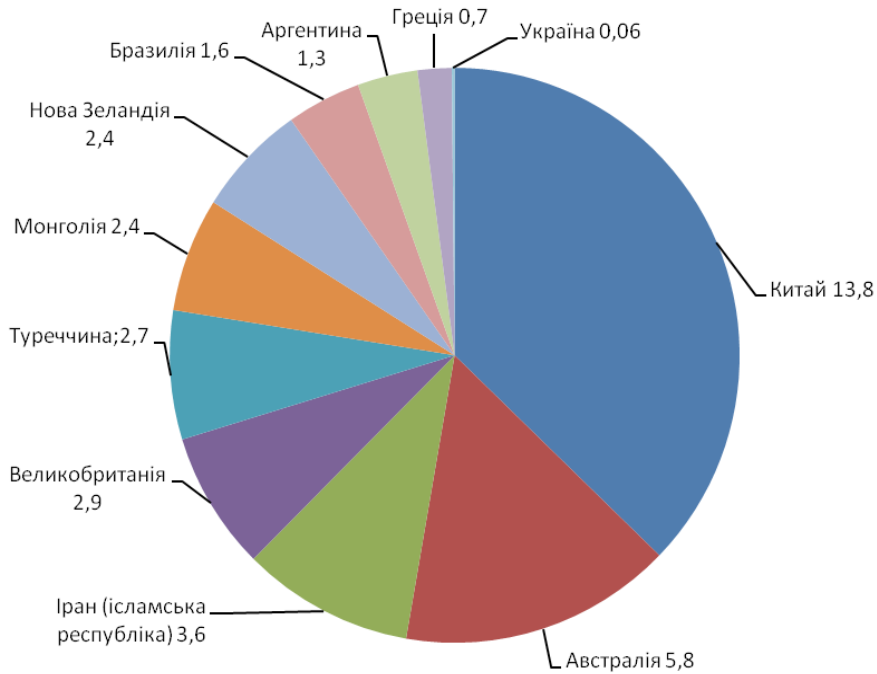
і сільськогосподарської організації ООН (ФАО) [5], в усьому світі збільшилась на 10,7 % табл. 2.

Таблиця 2

Динаміка поголів'я овець в різних країнах станом на 2016 рік, млн гол.

Країни	Роки									Відношення, % 2016 р. до 2000 р.
	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2015	2016	
Китай	131,1	130,6	143,4	151,3	142,3	134,0	139,6	158,5	162,1	123,6
Австралія	118,6	106,2	101,3	91,0	76,9	68,1	74,7	70,9	67,5	56,9
Іран (ісламська республіка)	53,9	51,7	52,1	52,3	50,0	47,6	46,2	44,7	42,5	78,8
Велико-британія	42,3	35,8	35,9	34,7	33,1	33,1	32,2	33,3	33,9	80,1
Туреччина	30,3	27,0	25,4	25,3	25,5	21,8	25,0	31,1	31,5	104,0
Монголія	15,2	11,9	10,8	14,8	18,4	14,5	18,1	24,9	27,9	183,6
Нова Зеландія	42,3	39,8	39,3	40,1	34,1	32,6	31,3	29,1	27,6	65,2
Бразилія	14,8	14,3	15,1	16,0	16,6	17,4	16,8	18,4	18,4	124,3
Аргентина	13,6	12,4	15,2	15,8	16,0	15,0	14,7	14,9	14,9	109,6
Греція	9,0	9,1	9,0	8,8	8,9	8,9	8,9	8,5	8,4	93,3
<b>Україна</b>	<b>1,1</b>	<b>1,0</b>	<b>0,9</b>	<b>0,9</b>	<b>1,0</b>	<b>1,2</b>	<b>1,1</b>	<b>0,8</b>	<b>0,7</b>	<b>63,6</b>
<b>Світ</b>	<b>1060,3</b>	<b>1028,9</b>	<b>1065,0</b>	<b>1099,0</b>	<b>1094,2</b>	<b>1074,7</b>	<b>1112,1</b>	<b>1160,3</b>	<b>1173,4</b>	<b>110,7</b>

Джерело: власні дослідження за даними ФАО [5]



**Рис.3.** Частка поголів'я овець України в світі, %  
*Джерело: власні дослідження за даними ФАО [5]*

Серед країн з розвинутим вівчарством за період 2000–2016 рр. істотного скорочення поголів'я овець зазнали: Австралія — на 43,1 %; Нова Зеландія — 34,8 %; Іран (ісламська республіка) — 21,2 %; Великобританія — 19,9 %; Греція — 6,7 %.

Слід також зазначити, що за період 2000–2016 рр. спостерігається тенденція щодо нарощування поголів'я овець: Китай — на 23,6 % (31,0 млн. гол.); Туреччина — 4,0 % (1,2 млн. гол.); Монголія — 83,6 % (12,7 млн. гол.); Бразилія — 24,3 % (3,6 млн. гол.); Аргентина — 9,6 % (1,3 млн. гол.).

На рис. 3 видно, що лідером у світі по поголів'ю овець є — Китай, частка якого складає 13,8 %, далі Австралія — 5,8 %, Іран (ісламська республіка) — 3,6 %, Великобританія — 2,9 % і Туреччина — 2,7 %.

Отже, виходячи з вищезазначеного, можна зробити висновок:

1) маючи частку поголів'я овець в світі 0,06 %, Україна не може таким показником конкурувати зарубіжними країнами, і це говорить про те, що галузь вівчарства потребує вирішенню низки проблем, які гальмують його розвиток, тому-що, динаміка поголів'я овець України станом на 2016 рік показала значне скорочення, і це в свою чергу, призведе до зменшення основної продукції вівчарства (м'яса, вовни і молока), і такий результат негативно вплине, як на продовольчий ринок, так і на економіку України в цілому;

2) на світовому ринку за останні 16 років спостерігається збільшення поголів'я овець, де незмінними й найбільшними виробниками-споживачами залишилися такі країни як: Китай, Австралія, Нова Зеландія, Туреччина тощо.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Вороненко В. І. Наукові основи сталого розвитку вівчарства / В. І. Вороненко // Вісник аграрної науки. — 2006. — № 3–4. — С. 121–123.

2. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat\\_u/publ7\\_u.htm](https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publ7_u.htm).



3. Місюк М. В. Теоретичні аспекти організаційно-економічного механізму функціонування ринку продукції вівчарства / М. В. Місюк, В. С. Оганесян // Науковий вісник херсонського державного університету. Серія: Економічні науки. — 2016. — №. 20 (2). — С. 36.
4. Оганесян В. С. Економічна сутність ринку продукції тваринництва / В. С. Оганесян // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. — 2016. — №. 6 (2). — С. 133–136.
5. Food and Agriculture Organization of the United Nations [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.fao.org/country-profiles/index/en/?iso3=UKR>.

## REFERENCES:

1. Voronenko V. I. (2006). *Naukovi osnovi stalogo rosvitku vinvcharstva* [Scientific fundamentals of sustainable development of sheep]. *Visnik agrarnoi nauki* [Bulletin of Agrarian Science]. 3–4. P. 121–123. [in Ukrainian].
2. *Derzhavna sluzhba statistiki Ukraini* [State Statistics Service of Ukraine] URL: [https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat\\_u/publ7\\_u.htm](https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publ7_u.htm). [in Ukrainian].
3. Misyuk M.V., Oganesyanyan V. S. (2016)/ *Teoretichni aspekty organizatsiynno-ekonomichnogo mekhanizmu funkcionuvannya rynku produkciy vinvcharstva* [Theoretical aspects of the organizational and economic mechanism of the market functioning of sheep breeding]. *Naukoviy visnik chersonskogo derzhavnogo universitetu* [Scientific Herald of Kherson State University]. Seriya: Ekonomichni nauki [Series: Economic Sciences]. 20 (2). P. 36. [in Ukrainian].
4. Oganesyanyan V. S. (2016)/ *Ekonomichna sutnist rynku produkciy tvarinnictva* [The economic essence of the livestock production market]/ *Naukoviy visnik Uzhgorodskogo nacionalnogo universitetu* [Scientific herald of Uzhgorod National University]. Seriya: Mizhnarodni ekonomichni vidnosini ta svitove gospodarstvo [Series: International Economic Relations and World Economy]. 6 (2). P. 133–136. [in Ukrainian].
5. Food and Agriculture Organization of the United Nations. URL: <http://www.fao.org/countryprofiles/index/en/?iso3=UKR>. [in Ukrainian].



УДК 338.43

Леськів Ігор Юрійович

*Аспірант*

*Подільського державного аграрно-технічного університету,  
директор Бучацького коледжу ПДАТУ*

## МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ РИНКУ М'ЯСА

### Leskiv I. Yu. Methodical Approaches to the Meat Market Evaluation

**Abstract.** The estimation method and meat and meat products market diagnostics is investigated. When developing methodological approaches to the innovation influence and investment mechanism on the meat market development in Ukraine, the analysis of economic relations and market phenomena, the influence of innovations, the rudiments of a new, advanced one, was revealed. In the research process, the meat market evaluation is identified as an interrelated set of quantitative and qualitative components that involve the sector calculation and market general criteria, the quality analysis of its development dynamics, the construction of integral values, and complete the market characteristics. The main methodology purpose is to determine the dynamics of changes in key parameters for the meat market development in general and its component sectors in particular, the aggregate conclusion formation on the state and problems of the market development as a methodological basis for its future development.

**Key words:** *analysis, methodology, meat, meat production, market, estimation, food supply security*

Ринок м'яса та м'ясної продукції як структуроутворююча одиниця системи національної економіки може бути охарактеризований багаточисельними параметрами в залежності мети дослідження, обсягу доступної інформаційної бази, кола користувачів інформації тощо. Оцінка динаміки розвитку ринку м'яса є кількісною основою та обґрунтування та прийняття управлінських рішень щодо форм та методів його регулювання, економічного прогнозування та планування даного ринку, визначення стратегічних напрямів його розвитку з урахуванням впливу домінуючих внутрішніх та зовнішніх факторів. Для окремих суб'єктів ринку результати його оцінки формують базу для розробки тактики і стратегії розвитку, аналізу конкурентного середовища, прогнозу, цінової кон'юнктури ринку тощо. Таким чином, оцінка є важливим інструментом сучасного дослідження ринку

м'яса та м'ясопродуктів, знаходить прикладне використання як на макро- так і на макрорівні, що обумовлює безперервний розвиток та адаптацію її методології до особливостей відтворювальних процесів даного ринку.

Вивчення методик даного аналізу дозволили ідентифікувати три групи оціночних показників:

- 1) кон'юнктури ринку;
- 2) рівня монопольної влади;
- 3) економічної концентрації.

Але використання даних систем показників в умовах нашої країни пов'язано як низкою інформаційних обмежень, зокрема, відсутністю офіційних статистичних даних у розрізі окремих підприємств, наявністю «тіньових» субсекторів, складністю інтеграції графічних методів кон'юнктурного аналізу, тощо так із концептуальними недоліками деяких індексів концентрації (зокрема індексу Джемі та Герфіндаля-Гір-

шмана) і значною варіативністю отриманих результатів [1, с. 20]. Методики ринкового аналізу, які існують, передбачають оцінку лише одиничних показників в межах об'єкту досліджень (співвідношення попиту і пропозиції, показники рівня концентрації тощо), що не дає можливості системно оцінити всі аспекти динамічного розвитку ринку м'яса та забезпечити тісний взаємозв'язок між результатами оцінки та методики його регулювання.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали діалектичний метод пізнання, основні положення ринкової економіки, економічна теорія, концепція розвитку агропромислового комплексу та вітчизняного аграрного ринку, зокрема, ринку м'яса, наукові розробки вітчизняних вчених з питань інноваційно-інвестиційного забезпечення функціонування ринку тваринницької продукції.

Інструментарієм діалектики є індукція та дедукція, тобто на початковому етапі дослідження необхідно використовувати індуктивний метод, що передбачає збирання, систематизацію і узагальнення достовірних фактів пов'язаних з практикою і причетних до формування та розвитку продовольчого ринку, зокрема ринку м'яса. Наступною стадією даного методу є обґрунтування теорій, узагальнень, економічних принципів. В процесі дослідження, коли вирішення проблеми починається з теоретичного, абстрактного осмислення її при цьому, спираючись на спостереження випадкові, інтуїції, логіку мислення, застосовується дедуктивний метод.

Результати застосування індуктивного та дедуктивного методів — теорії, економічні принципи та узагальнення, рекомендації методики можуть бути використані для формування стратегії і тактики розвитку ринку м'яса та м'ясної продукції в Україні. Звідси, можна стверджувати, що індуктивний та дедук-

тивний методи по своїй цінності доповнюють один одного.

Для того, щоб забезпечити системний підхід до об'єктів дослідження, крім індуктивного та дедуктивного методів в дисертації використовуються інші прийоми та специфічні методи, такі як розрахунково-конструктивний, балансовий, нормативний, економіко-статистичний, економіко-математичний, соціального опитування, абстрактно-логічний, експериментальний методи.

Системний підхід, відповідно до якого ринок м'яса та м'ясної продукції розглядається як цілісна система, що об'єднує певну множину взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів в єдине ціле, виступає водночас підсистемою системи більш високого рівня. Сукупність взаємодіючих елементів та способів їх поєднання визначають структурну побудову системи ринку м'яса та м'ясопродуктів.

Формуючи методологічні підходи впливу інноваційно-інвестиційного механізму на розвиток ринку м'яса в Україні, при аналізі економічних відносин і явищ на ринку, старалися виявити вплив інновацій, зачатки нового, передового. Перспективними вказані конкретні підходи щодо поєднання інтересів суб'єктів цього ринку в контексті членства країни в СОТ і входження у європейські агропродовольчі структури.

Методи теорії ринків мають певні відмінності від методів мікроекономічної теорії. Ми погоджуємося з думкою Т. О. Осташко, що «... відмінність методів теорії галузевих ринкових структур від методів мікроекономічної теорії полягає з одного боку у більшій широті охоплення ринкових процесів, а з іншого — у більшій конкретизації інституційних деталей» [2, с. 130]. Тому даний методологічний підхід забезпечує суттєві переваги при здійсненні аналізу ринку м'яса і м'ясної продукції, зважаючи на те, що його інституційна структура остаточно ще не сформована.

Для того щоб визначити основні напрями подальшого розвитку галузей м'ясного скотарства, свинарства, птахівництва і становлення та ефективного функціонування ринку м'ясної продукції, необхідно спочатку піддати теоретичному аналізу сам об'єкт перетворень і зміни, що в ньому відбуваються. Ознакою характерного ринку є його недосконалість в результаті не врегульованої складної взаємодії формальних і неформальних інститутів, а саме впливом останніх пояснюється нестійкий та неефективний характер розвитку ринку. При обґрунтуванні методик та підходів до структурно-інституційного аналізу ринку м'ясної продукції

варто посперитися на теоретичні аспекти та розробки прихильників і послідовників інституціоналізму — Олівера Уїльямсона, Дугласа Норта, Рональда Коуза та ін. [3; 4; 5].

Найбільш вдалою вважається модель аналізу ринкових структур запропонованою Едвардом Мейсоном [6]. Запропоновані моделі аналізу ринку досліджують результативність окремих галузей та ринків відповідно до поведінки продавців і покупців, яка залежить від структури ринку [6, с. 5]. Даний підхід називають парадигмою «структура → поведінка → результативність» за якою ми проведемо дослідження ринку м'яса та м'ясної продукції (рис. 1).

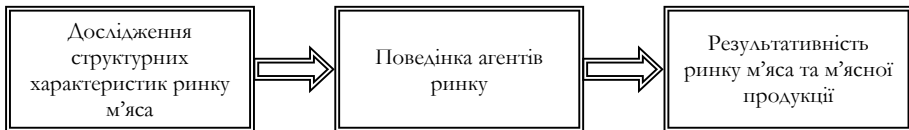


Рис. 1. Парадигма аналізу ринку м'яса.

*Джерело: досліджено і адаптовано на основі [6]*

Для аналізу кожного з трьох блоків системи і взаємозв'язку спробуємо використати інституціональні підходи, які дадуть можливість провести аналіз інституціональних аспектів ринку м'яса та пояснити, з точки зору економічної теорії, цілу низку явищ, що супроводжували формування даного ринку і впливають на ефективність його розвитку в сучасних умовах. Таким чином, інституціональний підхід вважається найбільш вдалим і надзвичайно продуктивним для оцінки ефективності ринків, їх структурних елементів та змін. Тому, використовуючи дану теорію, ефективний ринок передбачає розвинену систему інститутів як формальну так і неформальну, що передбачає низькі витрати на трансакції на рівні індивідуальних контрактів.

Вітчизняні науковці вважають, що на високу вартість ринкових трансакцій в Україні суттєво вплинули неформальні чинники, серед яких чи не найбільшим був внесок невизначеності май-

бутнього, що деформувало мотиви і поведінку учасників ринку [6, с. 12]. Нестабільність інституційного середовища зумовлює неефективність ринків, так як на етапі становлення ринкових інститутів чинники трансакційних витрат самі перебувають на стадії формування і не можуть забезпечити ефективність ринку.

При дослідженні процесів формування і розвитку ринку м'яса та м'ясної продукції застосовується комплексний підхід, який заснований на описі в середині міжсистемних взаємодій об'єкта і надання можливості теоретичного узагальнення, технічної, технологічної, економічної, організаційної, соціальної, екологічних складових. На основі цього буде обґрунтовано стратегічні напрями розвитку ринку м'яса та модель прогнозу його функціонування в майбутньому.

В дисертаційному дослідженні для аналізу ринку м'яса та м'ясної продукції в основному використовується теорія і методологічні підходи до оцінки та

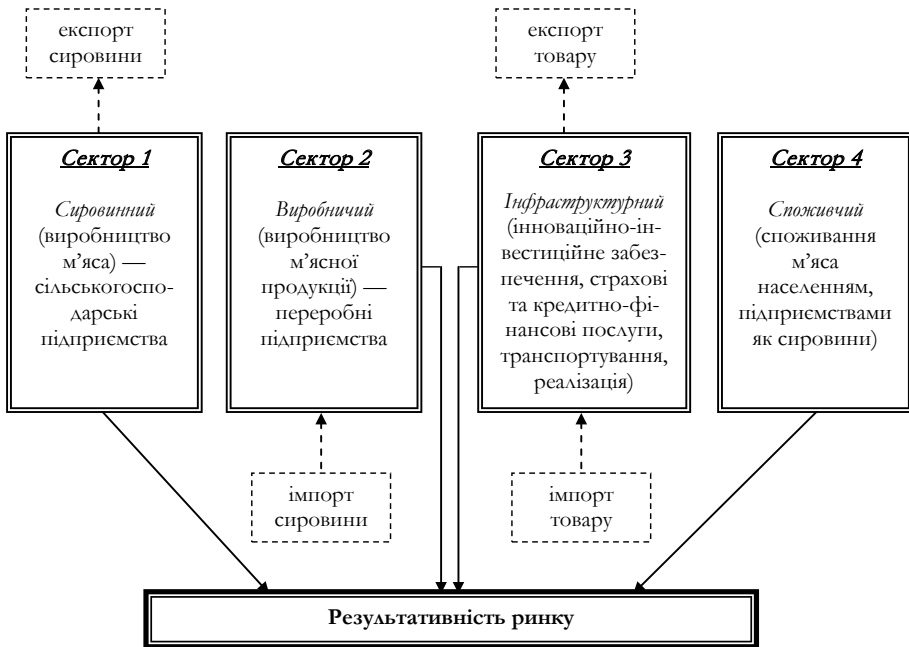


Рис. 2. Схема парадигми аналізу секторної структури ринку м'яса та м'ясопродукції.  
*Джерело: побудовано автором на основі [7]*

діагностики продовольчих ринків О. В. Нікіпіної [7, с. 35-41].

Ринок м'яса та м'ясної продукції як системи знаходить відображення в теорії відтворювального циклу та методології секторного аналізу інтегрованого ринку [8, с. 225]. Відповідно до неї структур ринку м'яса та м'ясопродуктів можна представити як сукупність чотирьох взаємопов'язаних секторів відповідно стадіям утворення подальшої трансформації та споживання якостей товару, а саме: сировинного, виробничого, інфраструктурного та споживчого (рис. 2).

Модель ринку м'яса та м'ясопродуктів, що представлена, дозволяє оцінювати ефективність відтворювальних процесів у розрізі кожного сектору, здійснювати між секторний порівняльний аналіз певних критеріїв (секторних, загальних), складати між секторні баланси товаропотоків, що має першочергове значення у підвищенні ефективності інноваційно-інвестиційного механізму розвитку ринку м'яса та його переорієнтація з неузгоджених цінових методів на науково

обґрунтовані засади стимулювання виробництва доданої вартості.

В процесі даного дослідження оцінка ринку м'яса ідентифікуватиметься як взаємопов'язана сукупність кількісних і якісних складових, що передбачають розрахунок секторних і загальноринкових критеріїв ринку, аналіз якості динаміки його розвитку, конструювання інтегральних величин, які завершують характеристику ринку і головна мета даної методики полягає у визначенні динаміки змін ключових параметрів розвитку ринку м'яса в цілому та його складових секторів зокрема, формування агрегованого висновку про стан і проблеми розвитку даного ринку як методичної основи його перспективного розвитку. Основними принципами даної методики є:

1) економічна доцільність та достатність оціночних критеріїв (включення в систему тільки тих критеріїв, які є інформаційною основою для прийняття управлінських рішень);

2) системність, узгодженість, достовірність та динамічність інформаційно-аналітичних показників;

3) зі ставність загальних секторних критеріїв;

4) оберненість зв'язку між оцінкою та пріоритетними завданнями розвитку ринку;

5) економічна інтерпретація отриманих результатів оцінки динаміки розвитку ринку та його секторів.

Запропонована методика оцінки ринку м'яса та м'ясної продукції включає кілька етапів, кожний з яких вирішує певне проміжне завдання, сукупність яких направлена на досягнення головної мети оцінки (рис. 3).

Перший етап — ідентифікація ринку м'яса, який передбачає визначення головних вихідних характеристик даного ринку, які передують будь-якому типу аналізу. Це, перш за все, територіальні і

часові межі, склад суб'єктів господарювання, що здійснюють свою діяльність у певному секторі структури ринку [9].

Другим етапом є формування системи показників, що передбачає створення інформаційної бази, яка відображає динаміку розвитку м'ясного ринку. На даному етапі проводиться збір, обробка та групування даних Державної служби статистики України, державних органів влади, інформаційно-аналітичних та наукових праць. Крім того, другий етап є кількісною складовою оцінки ринку м'яса, достовірність якої визначає точність наступних розрахунків та об'єктивність обґрунтованих висновків.

Реалізація третього етапу зумовлена вимогами принципів достатності оціночних критеріїв. Проведені дослід-

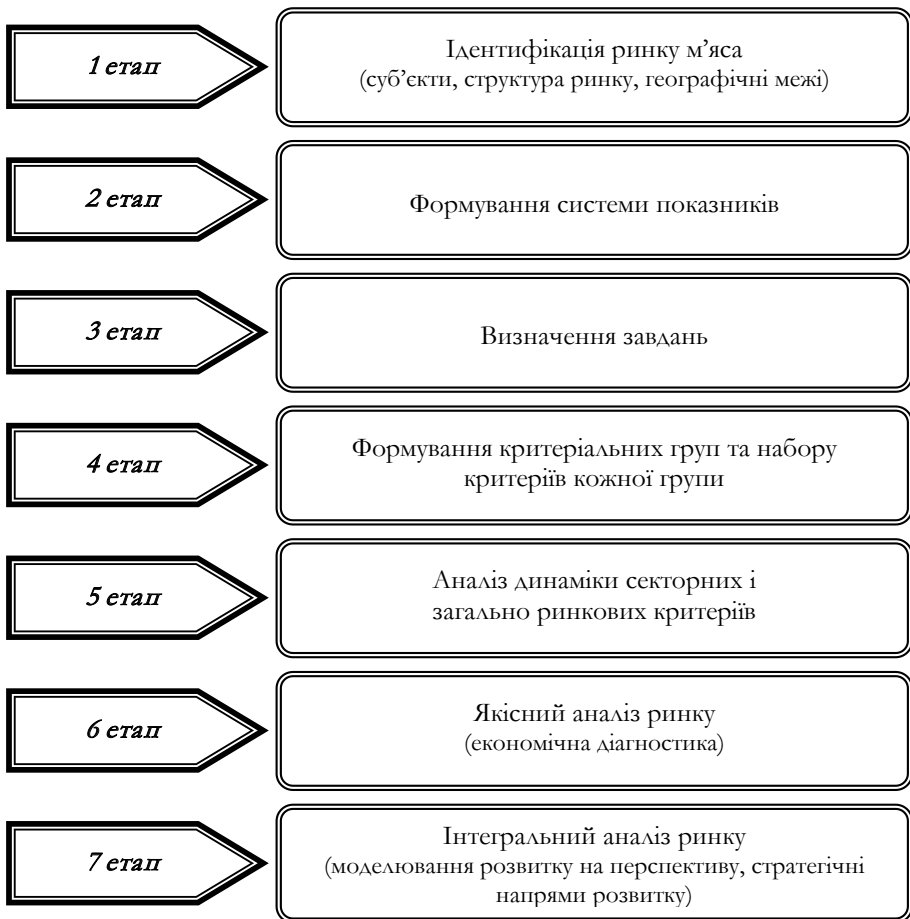


Рис. 3. Етапи та послідовність оцінки ринку м'яса.  
*Джерело: побудовано автором на основі [7]*



дження тенденції розвитку ринку м'яса та механізмів впливу на нього, зокрема інноваційно-інвестиційного, фінансового, організаційного, дозволяють виділити такі пріоритетні завдання, вирішення яких забезпечить:

1) стабільний розвиток конкурентоспроможності продукції м'ясопродуктового підкомплексу;

2) збалансування різновекторних економічних інтересів суб'єктів ринку;

3) державну підтримку виробництва м'яса в сільськогосподарських підприємствах;

4) високий рівень продовольчої безпеки держави та її регіонів.

Для того, щоб якісно оцінити виконання перелічених завдань необхідно провести аналіз динаміки змін показників критеріальних груп, кожна з яких характеризує певні економічні процеси на ринку у відповідності до намічених

пріоритетів. Тому, логічний взаємозв'язок завдань і оціночних критеріїв забезпечується на четвертому етапі шляхом цілеспрямованої орієнтації даних блоків на пріоритетні завдання розвитку ринку м'яса, які ідентифіковані на попередньому етапі. Оскільки, від правильності та раціональності вибору одиничних критеріїв та їх об'єднання в групи залежать інтегровані результати оцінки та діагностики ринку, що слугує для прийняття рішень.

Найскладнішим є четвертий етап. Існуюча множинність та розрізненість потенційних критеріїв оцінки ринку м'яса та м'ясної продукції, обумовлена необхідністю її чіткої класифікації (табл. 1).

Сукупність критеріїв, в залежності від ступеня охоплення м'ясного ринку, доцільно розділити на дві групи: секторні і загальні та загальноринкові.

Таблиця 1

Класифікація критеріїв (показників) оцінки ринку м'яса та м'ясної продукції

Класифікаційні ознаки	Види критеріїв (показників)
1. Ступінь охоплення ринку	1. Секторні критерії: — загальні (розраховуються для кожного сектору ринку); — специфічні (притаманні лише певним секторам). 2. Загальноринкові.
2. Характер соціально-економічних процесів	1. Виробничі. 2. Фінансові. 3. Цінові. 4. Критерії міжсекторних взаємозв'язків. 5. Критерії концентрації. 6. Критерії державного впливу. 7. Критерії продовольчої безпеки.
3. Тип «оціночної основи»	1. Еталонні критерії: а) базові (попереднього періоду); б) нормативні (науково обґрунтовані нормативи); в) експертні (визначені експертним шляхом). 2. Цільові (визначені кінцевою метою дослідження). 3. Ціннісні (орієнтовані на задоволення певної потреби споживачів).
4. Складові інтегральної оцінки ефективності функціонування ринку	1. Економічні. 2. Екологічні. 3. Соціальні. 4. Техніко-технологічні.
5. Вектор розвитку ринку	1. Показники-стимулятори. 2. Показники-дестимулятори.

*Джерело: узагальнено автором.*

За такою класифікаційною ознакою, як характер соціально-економічних процесів, що відбуваються на ринку, критерії його оцінки можна об'єднати у сім блоків: виробничі, фінансові, цінові, між секторних взаємозв'язків, концентрації, державного впливу, продовольчої безпеки. Критерії, які систематизовані за двома першими ознаками, можуть діяти як стимулятори розвитку м'ясного ринку та визначають вектор розвитку на перспективу.

Однією із складових оцінки ринку м'яса є процес порівняння розрахованих секторних та загально ринкових критеріїв із «оціночною основою», вибір якої впливає на достовірність результатів оцінки.

Розрахунок та аналіз динаміки секторних та загальноринкових показників, сукупність яких сформована на попередньому етапі, проводиться на п'ятому етапі запропонованої методики і здійснюється шляхом порівняння їх величин із певною «оціночною основою», тип якої визначається економічною природою показника (критерію) [10]. Для ступеня відкритості та показників концентрації «оціночна основа» є нормативною, виробничих та фінансових показників — базовою, параметрів продовольчої безпеки — ціннісною.

Якісний аналіз розвитку м'ясного ринку здійснюється на шостому етапі запропонованої методики. Кількісні значення, отримані на п'ятому етапі, систематизуються і порівнюються з метою визначення специфічних законо-

мірностей процесів на даному ринку, ключових проблем його розвитку, потенційних конкурентних переваг. Результати економічної діагностики ринку м'яса можна висвітлити у матриці SWOT-аналізу, визначивши сильні і слабкі сторони м'ясного ринку, а також його конкурентні можливості і загрози на шляху їх реалізації.

На останньому сьомому етапі проводиться інтегральний аналіз ринку за результатами якого здійснюється обґрунтування стратегічних напрямів розвитку та найефективніших методів його регулювання, моделювання перспективного розвитку при різних можливих сценаріях як окремих секторів так і ринку в цілому, прогнозування ключових критеріїв, що лежать в основі державного регулювання.

Запропонована методика оцінки та діагностики ринку м'яса та м'ясної продукції передбачає розрахунок низки кількісних і якісних критеріїв (показників), що характеризують як ринок в цілому, так і його сектор (системи) та між секторами взаємодії, що дасть можливість:

1) проведення аналізу не тільки загального ринку або окремо його сектор, але й між секторний порівняльний аналіз, що дозволить ідентифікувати тенденції розвитку ринку, порушення в механізмах узгодження економічних інтересів різних ринкових суб'єктів;

2) об'єднати в певні критеріальні блоки оціночні показники, які зорієнтовані на стратегічні завдання розвитку м'ясної продукції.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Чирков В. Г. Показники концентрації ринку // Конкуренція. — 2004. — № 1 (10). — С. 19–24.
2. Остапко Т. О. Ринкова трансформація аграрного сектора. — К.: Фенікс, 2004. — 280 с.
3. Уильямсон О. И. Вертикальная интеграция производства: соображение по поводу неудач рынка // Вехи экономической мысли / сост. и общ. ред. В. М. Гальперина. — СПб.: Экономическая школа, 2000. — Т. 2: Теория фирмы. — С. 33–53.
4. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / пер. с англ. А. Н. Нестеренко. — М., 1997. — С. 17.
5. Коуз Р. Г. Природа фирмы // Вехи экономической мысли / сост. и общ. ред. В. М. Гальперина. — СПб.: Экономическая школа, 2000. — Т. 2: Теория фирмы. — С. 11–32.
6. Андрийчук В. Г. Эффективность діяльності аграрних підприємств: теорія, методика,

- аналіз: монографія. — К.: КНЕУ, 2005. — 292 с.
7. Нікішина О. В. Методичні засади критеріальної оцінки та діагностики продовольчих ринків [Електронний ресурс] // Економіка харчової промисловості. — 2010. — № 2. — С. 35–41. — Режим доступу [http://nbuv.gov.ua/UGRN/echp\\_2010\\_2\\_9](http://nbuv.gov.ua/UGRN/echp_2010_2_9).
8. Лисюк В. М. Актуальні проблеми регулювання товарних ринків // Вісник соціально-економічних досліджень ОДЕУ. — 2006. — Вип. 22. — С. 222–226.
9. Методика визначення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на ринку, затверджена Розпорядженням Антимонопольного комітету України від 5 березня 2002 р. № 49-р // Конкурентційне законодавство України: Юридичний збірник. — К., 2002. — 296 с.
10. Башнянин Г. І. Мікроекономічні ринкові системи: метрологічні проблеми аналізу ефективності функціонування / Г. І. Башнянин, І. М. Копич, А. О. Чушук. — Львів: ЛКА, 2001. — 182 с.
11. Методика визначення основних індикаторів продовольчої безпеки. Затверджена постановою Кабінетом Міністрів України від 05.12.2007 р. № 1379 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

## REFERENCES:

1. Chyrkov V. H. (2004). *Pokaznyky koncentratsii rynku* [Indicators of market concentration]. Konkurentsia [Competition]. 1 (10). P. 19–24. [in Ukrainian].
2. Ostashko T. O. (2004). *Rynkova transformatsiia abrarneho sektora* [Market transformation of the agrarian sector]. K. Feniks. 280 p. [in Ukrainian].
3. Uil'yamson O. I., Gal'perina V. M. (2000). *Vertikal'naya integratsiia proizvodstva: soobrazhenie po povodu neudach ry'nka* [Vertical integration of production: consideration of market failures]. Vekhi ekonomicheskoi my'sli [Milestones of economic thought]. V. 2: Teoriya firmy. SPb. Ekonomicheskaya shkola. P. 33–53. [in Russian].
4. Nort D. (1997). *Instituty institutsionalny'e izmeneniya I funktsionirovanie ekonomiki* [Institutions, institutional changes and the functioning of the economy]. tran. A. N. Nesterenko. M. P. 17. [in Russian].
5. Kouz R. G. (2000). *Priroda firmy* [Nature of the firm]. Vekhi ekonomicheskoi my'sli [Milestones of economic thought]. T. 2: Teoriya firmy. SPb. Ekonomicheskaya shkola. P. 11–32. [in Russian].
6. Andriichuk V. H. (2005). *Efektivnist diialnosti abrarnykh pidpryemstv: teoriia, analiz, monografii* [Efficiency of activity of agrarian enterprises: theory, methodology, analysis: monograph]. K. KNEU. 292 p. [in Ukrainian].
7. Nikplashyn O. V. (2010). *Metodychni zasady kryterialnoi otsinky ta diabnostyky prodovolchukh rynkiv* [Methodological bases of the criterion estimation and diagnostics of food markets]. Ekonomika kharchovoi promyslovosti [The food industry economy]. 2. P. 35–41. URL: [http://nbuv.gov.ua/UGRN/echp\\_2010\\_2\\_9](http://nbuv.gov.ua/UGRN/echp_2010_2_9). [in Ukrainian].
8. Lysiuk V. M. (2006). *Aktyalni problemy rebulivuvannia tovarnykh rynkiv* [Actual problems of regulation of commodity markets]. Bulletin of socio-economic research ODEU. Vol. 22. P. 222–226. [in Ukrainian].
9. Methodology for determining the monopoly (dominant) position of business entities in the market, approved by the Antimonopoly Committee of Ukraine from March 5, 2002 № 49-r. (2002). Competition legislation of Ukraine: Juridical collection. Kyiv. 296 p. [in Ukrainian].
10. Bashnianyn H. I., Kopych I. M., Chupek A. O. (2001). *Mikroekonomichni rynkovi systemy metrolozhichni problemy analizu efektyvnosti funktsionuvannia* [Microeconomic market systems: metrological problems of performance analysis]. Lviv: LKA. 182 p. [in Ukrainian].
11. Methodology for determining the main indicators of food security. Approved by a resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine 05.12.2007 p. №1379. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>. [in Ukrainian].



**Eurasian Academic  
Research Journal**

2018. № 2 (20)

Format 70x108/16

Type. Garamond

Paper offset. Digital printing. Conv. p. sh. 9,625

Order. № 20. 31.01.2018. Circulation 300 copies.

Publisher: Non-governmental organization «Eurasian Social Sciences Association»

Sayat-Nova Street 8/17 Yerevan, ARMENIA, 0001

E-mail: earj.info@gmail.com

Certificate subject of publishing 03U1056429

Registered by the Central Authority of the State Register 18.04.2016

Registration number 211.171.906429

**<http://www.earj.org/>**

Yerevan 2018



# Eurasian Academic Research Journal

- Law • Economics •
- Public administration •
- Social sciences •